

Analysis of the Relationship between Mirza Yahya Subh-i-Azal in Cyprus and His Followers in Iran (A Documentary Query)

Seyed Meqdad Nabavi Razavi Rohani*

Fatemeh Janahmadi**

Abstract

After the execution of Sayyid Ali-Muhammad, known as the Bab, Mirza Husayn-Ali Nuri (Baha'u'llah) declared himself in 1283 AH (1866 CE) as the bearer of a new religion following the Bab's dispensation, facing opposition from the Bab's successor, Mirza Yahya Subh-i-Azal, who insisted on continuing the Babi faith. Ultimately, the two were exiled to Acre in Palestine and Famagusta in Cyprus, respectively, where they remained until the end of their lives. The Baha'is openly promoted the teachings of Baha'u'llah under his guidance, whereas the Azalis, maintaining a Muslim appearance, pursued their efforts differently. Beyond covert advocacy, they increasingly turned to political activities to oppose the Qajar regime, achieving certain successes.

This article, using a descriptive-analytical method based on documents and sources, aims to answer the question of how effectively Subh-i-Azal was able to communicate and lead his followers in Iran from Cyprus. In response, it can be stated that contrary to popular belief, Subh-i-Azal, who was of a quiet and reclusive nature, maintained continuous contact with his followers through frequent letter writing, despite being far from Iran. He was informed of events in Iran by his followers and issued commands to them. Additionally, some of his followers traveled to Cyprus to meet him, trips that were sometimes ostensibly made as part of Islamic pilgrimage due to their Muslim guise.

* PhD Candidate of the History of Islam, Department of History, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University (from the PhD thesis), m.nabavi@modares.ac.ir

** Professor of History, Department of History, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, (Corresponding Author), f.janahmadi@modares.ac.ir

Date received: 11/12/2023, Date of acceptance: 14/04/2024

Keywords: Mirza Yahya Subh-i-Azal, Naser Dowlatabadi, Azalis, Iranian Constitutional Movement, Subh-i-Azal's pilgrims, Cyprus.

Introduction

Following the execution of Sayyid Ali-Muhammad, known as the Bab, in 1266 AH (1850 CE), leadership of the Babi community was assumed by Mirza Yahya, known as Subh-i-Azal. After an unsuccessful assassination attempt on Naser al-Din Shah Qajar by a few Babis in 1268 AH (1852 CE), and the subsequent aggressive crackdown by the Qajar government on the Babis, Subh-i-Azal fled to Baghdad where he led a clandestine life. During this period, Mirza Husayn-Ali, known as Baha'u'llah, acted as an intermediary between him and the Babis. In 1279 AH (1863 CE), the Ottoman authorities ordered prominent Babis to leave Baghdad. They first moved to Istanbul and then resided in Edirne for five years.

In 1283 AH (1867 CE), Baha'u'llah declared himself the Promised One of the Bab and the bearer of a new religion, which was met with opposition from Subh-i-Azal, who insisted on continuing the Babi teachings. The ensuing conflicts between Azalis and Baha'is led to Baha'u'llah's exile to Acre in Palestine and Subh-i-Azal's to Famagusta in Cyprus. Consequently, Subh-i-Azal became significantly distanced from his Iranian followers. During this time, the Baha'is actively promoted the Baha'i Faith under the directives of Baha'u'llah, while the Azalis, ostensibly remaining Muslim, engaged in covert advocacy and developed political alignments.

Materials and Methods

Common historical narratives portray Subh-i-Azal as a peace-loving, introverted individual who was ineffective in leading the Babis, and who was also disconnected from the Azalis. However, numerous documents and writings indicate that despite his distance from Iran, he maintained communication with his followers, who were involved in significant advocacy and political activities during the latter half of the Qajar dynasty. These writings can be categorized into groups such as the historical works of the Azalis and Baha'is, the books of Subh-i-Azal, and the correspondence between him and his followers. This article aims to explore these materials—mostly manuscripts that have not been published—to demonstrate the nature of Subh-i-Azal's leadership over the Babis.

Discussion and Results

An examination of the works of the Bab and Subh-i-Azal suggests that they had governmental plans for the Bayan religion. This government was to be led by a Babi king, in consultation with Babi scholars. During the Constitutional Revolution, Azalis reflected on the Bab's promises of triumph over enemies. Additionally, Subh-i-Azal, in his various writings, discusses the teachings of the Bab along with numerous historical insights. Some of these insights pertain to his own life, his belief in the Bab, and subsequently his conflicts with Baha'u'llah. Others examine various events that occurred in Iran, predominantly concerning the Babis, as well as other political events like the assassination of Naser al-Din Shah Qajar, the Iranian Constitutional Movement, the opposition of Mohammad Ali Shah Qajar, the views of Sheikh Fazlollah Nouri, and ultimately his execution. Numerous letters from Subh-i-Azal to his followers in Iran have also been preserved, demonstrating that he was informed about events in Iran and occasionally guided his followers. This research examines two books, "Al-Aqsa" and "Lawāḥez," which are significant because they were written during the Iranian Constitutional Movement, a movement in which followers of Subh-i-Azal played a significant role. Additionally, historical texts indicate that some Azalis secretly traveled to Cyprus to meet with Subh-i-Azal.

Conclusion

Mirza Yahya, known as Subh-i-Azal, as the successor to Sayyid Ali-Muhammad the Bab, was sent to Cyprus following the public declaration and establishment of the Baha'i Faith by Mirza Husayn-Ali Baha'u'llah. In Cyprus, he lived at a considerable distance from his followers in Iran. However, his writings during the Constitutional Revolution are part of a larger corpus indicating that, contrary to popular belief, he maintained a continuous and direct communication with his followers through letters, receiving reports and sometimes issuing commands. Some of these commands demonstrate his astuteness in leading his followers. Furthermore, some of his followers also traveled to Cyprus to meet with him. This research suggests that further investigation into the works of Subh-i-Azal and other historical documents could provide more examples and evidence, strengthening the historical conclusion that he was actively engaged with his followers despite geographical distances.

Bibliography

- Abrahamian, Eervand (1395). *Iran Miani Do Enqelab*. Translated by A. Golmohammadi and M. I. Fattahi Waliani, Tehran: Ney [In Persian].
- Adamiyat, Fereydoun (1354). *Amirkabir va Iran*. Tehran: Kharazmi [In Persian].
- Adamiyat, Fereydoun (1346). *Andishehayi Mirza Aqa-Khan Kermani*. Tehran: Tahouri [In Persian].
- Alaqeband, Haj-Aqa Muhammad (132 Badi'). *Tarikhi Mashroutiyyati Iran*. Lajneyi Milliyi Mahfazeyi Asar va Arshivi Amr [In Persian].
- Bab, Sayyid Ali-Muhammad. *Bayan Arabi* [In Persian].
- Bab, Sayyid Ali-Muhammad. *Bayan Farsi* [In Persian].
- Bakhtiyari, Manouchehr (1398). *Babiyyeh va Zanan*. Cologne: Forough [In Persian].
- Bakhtiyari, Manouchehr (1395). *Karnameh ve Ta'siri Degar-Andishani Azali dar Iran*. Cologne: Forough [In Persian].
- Bamdad, Mahdi (1363). *Shrhi Hali Rejali Iran*. Tehran: Zovvar [In Persian].
- Browne, Edward (1338). *Enqelabi Iran*. Translated by A. Pazhouh, Tehran: Kanouni Ma'refat [In Persian].
- Browne, Edward G. (1918). *Materials for the Study of the Babi Religion*. Cambridge: at the University Press.
- Chahardehi, Nour al-Din (1363). *Bab Kist va Sokhani Ou Chist?* Tehran: Fat'hi [In Persian].
- Chahardehi, Nour al-Din (1366). *Baha'iyat Chegouneh Padid Amad?* Tehran: Fat'hi [In Persian].
- Dahaji, Sayyid Mahdi (Manuscript). *Risaleh*. The Library of Cambridge University, E. G. Browne Collection, No. F.57(9) [In Persian].
- Dowlatabadi, Ali-Muhammad (1388). *Khaterat va Molahezat*. Edited by I. Afshar, Tehran: Sokhan [In Persian].
- Dowlatabadi, Yahya (1400). *Ayin dar Iran*. Edited by S. M. Nabavi, Tehran: Negah Mo'aser [In Persian].
- Dowlatabadi, Yahya (1362). *Hayati Yahya*. Tehran: Ferdowsi and Attar [In Persian].
- Farahvashi, Ali-Muhammad. *A'ini Bab* [In Persian].
- Farahvashi, Ali-Muhammad (1340). *Azadmardani ke Mash'ali Mashroutiyat ra Barafroukhtand*. Mahnamehi Radio Iran, No. 6 [In Persian].
- Fazel Mazandarani, Asadullah (Manuscript). *Tarikhi Zohour al-Haq*. Vol. 5 and 6, S. M. Nabavi's Private Library [In Persian].
- Fazel Mazandarani, Asadullah (131 Badi'). *Tarikhi Zohour al-Haq*. Vol. 8 (Part 1), Mo'asseseyi Milliyi Matbou'ati Amri [In Persian].
- Fazel Mazandarani, Asadullah (131 Badi'). *Asrar al-Asari Khosousi*. Vol. 5, Mo'asseseyi Milliyi Matbou'ati Amri [In Persian].
- Golpaygani, Mirza Abulfazl and Sayyid Mahdi Golpaygani. *Kashf al-Ghita*. Tashkan [In Persian].

179 Abstract

- Hamedpour, Taqi (Manuscript). *Khaterati Taqi Hamedpour*. The Library of Harvard University, Rouhi Collection [In Persian].
- Ishraq Khavari, Andulhamid (130 Badi'). *Rahiqi Makhtoum*. Vol. 1, Mo'asseseyi Milliyi Matbou'ati Amri [In Persian].
- Ishraq Khavari, Andulhamid (131 Badi'). *Rahiqi Makhtoum*. Vol. 2, Mo'asseseyi Milliyi Matbou'ati Amri [In Persian].
- Jaberi Ansari, Mirza Hasan (1322). *Tarikhi Isfahan va Rey* [In Persian].
- Kateb, Mirza Mostafa (Manuscript). *Sourati Do Maktoub az Kerman*. The Library of Cambridge University, E. G. Browne Collection, in No. F.25 [In Persian].
- Kasravi, Ahmad (1323). *Baha'igari*. Tehran: Peyman [In Persian].
- Kasravi, Ahmad (1340). *Tarikhi Mashroutiyati Iran*. Tehran: Amirkabir [In Persian].
- Kermani, Mirza Aqa-Khan and Sheikh Ahmad Rouhi. *Hasht Behesht* [In Persian].
- Makki, Hosein (1360). *Zendeganiyi Amirkabir*. Tehran: Bongahi Tarjomeh va Nashri Ketab [In Persian].
- Malekzadeh, Mahdi (1362). *Tarikhi Enqelabi Mashroutiyati Iran*. Tehran: Elmi [In Persian].
- Mer'ati Nouri, Badi'eh. *Waqaye'i Rastini Takori Nour* [In Persian].
- Modarresi Chahardehi, Mortaza (1345). *Naqdi bar Ketabi Iranshahr*. Mahnamehyi Wahid, No. 30 [In Persian].
- Momtahn al-Dowleh, Mirza Mahdi-Khan (1362). *Khaterati Momtahn al-Dowleh*. Edited by H. Shaqaqi, Tehran: Ferdowsi [In Persian].
- Nabavi Razavi, Seyed Meqdad (1392). *Encyclopaedia Islamica*, Edited by Gh. Hadad-Adel, Vol. 18, "Hadi Dowlatabadi", Tehran: The Encyclopaedia Islamica Foundation [In Persian].
- Nabavi Razavi, Seyed Meqdad (1395). *Tarikh Maktoum*. Tehran: Shirazeyi Ketabi Ma [In Persian].
- Nabavi Razavi, Seyed Meqdad (1396). *Sazmani Edariyi Babian dar Zamani Eqamati Mirza Yahya Subh-i-Azal dar Baghdad (1269 – 1280 AH)*. Baha'ishenasi, 1:4 [In Persian].
- Nabavi Razavi, Seyed Meqdad (1401). *Hayati Yahyayi Naji*, Vol 1, Tehran: Negah Mo'aser [In Persian].
- Nabavi Razavi, Seyed Meqdad (1402). *Name'i az Alphonse Nicolas be Abbas Efendi Darbareyi Tarjomeyi Ketabi Bayan*. Baha'ishenasi, 8:4 [In Persian].
- Nabavi Razavi, Seyed Meqdad and Maryam al-Sadat Imami Shoushtari (1400). *Edward Browne va Naqdi Tarikhnegariyi Baha'iyani*. Baha'ishensi, 6:4 [In Persian].
- Nouri, Ezziyeh-Khanium and Others (1394). *Tanbih al-Na'emin*. Edited by S. M. Nabavi, Tehran: Negah Mo'aser [In Persian].
- Qazvini, Muhammad (1327). *Wafayati Mo'aserin*. Yadegar, 5:2 and 3 [In Persian].
- Qazvini Muhammad (1363). *Yaddasht'hayi Qazvini*. Edited by I. Afshar, Tehran: Elmi [In Persian].
- Rezvani, Homa (1362). *Lavayehi Aqa Sheikh Fazlollah Nouri*. Tehran: Tarikhi Iran [In Persian].

- Rouhi, Ata al-Molk (1328). *Sharhi Hali Sheikh Mahmoud Afzal al-Molk Kermani*. Yedegar, 5: 8 and 9 [In Persian].
- Salour, Qahreman-Mirza (1377). *Rouznameyi Khaterati Eyn al-Saltaneh*. Edited by M. Salour and I. Afshar, Vol. 3, Tehran: Asatir [In Persian].
- San'atizadeh Kermani, Abdulhosein (1346). *Rouzegari ke Gozasht*. Tehran: Taban [In Persian].
- Subh-i-Azal, Mirza Yahya (Manuscript, A). *Aqsa*. S. M. Nabavi's Private Library.
- Subh-i-Azal, Mirza Yahya (Manuscript, B). *Resaleye Molouk*. The Library of Cambridge University, E. G. Browne Collection, in No. F.25 [In Persian].
- Subh-i-Azal, Mirza Yahya (Manuscript, C). *Savate'i Avvahiyyeh*. The National Library of France, No. ARABE 6431 [In Persian].
- Subh-i-Azal, Mirza Yahya (Manuscript, D). *al-Lavahez va al-Nafa'eh*. The National Library of France, No. ARABE 6432 [In Persian].
- Subh-i-Azal, Mirza Yahya (Manuscript, F). *Majmou'eyi Nameha be Mirza Mahmoud Shirazi*. S. M. Nabavi's Private Library [In Persian].
- Sykes, Sir Percy. *Tarikhi Iran*. Translated by S. M. T. Fakhr Da'ie Gilani, Tehran: Sherkat-i Sahamiyi Chap va Enteshari Kotobi Iran [In Persian].
- Sharif Kashani, Sheikh Muhammad-Mahdi (1398). *Tarikhi Jafari*. Edited by S. M. Nabavi, Tehran: Negah Mo'aser [In Persian].
- Sharif Kashani, Muhammad-Mahdi (1362). *Waqe'ti Ettafaqiyyeh dar Rouzegar*. Edited by M. Ettahadiyyeh and S. Sa'dwandian, Tehran: Tarikhi Iran [In Persian].
- Sheikh al-Mamalek Qomi, Sheikh Mahdi (1399). *Tarikhi Biqaraz*. Edited by S. M. Nabavi, Tehran: Negah Mo'aser [In Persian].
- Taqizadeh, Sayyid Hasan (1385). *Maqalati Taqizadeh*. Edited by I. Afshar, Vol. 1, Tehrsn: Tous [In Persian].
- Taqizadeh, Sayyid Hasan (1392). *Maqalati Taqizadeh*. Edited by I. Afshar, Translated by M. Thaqebfar, Vol. 4, Tehran: Tous [In Persian].
- Tari, Sheikh Muhammad-Rafi' (Manuscript). *Khaterat va Yaddashi'hai Sheikh Muhammad-Rafi' Tari*. National Library of Iran, No. 176144 [In Persian].
- Torabian Ferdowsi, Muhammad (1383). *Halat va Maqalati Ostad Shahabi Ferdowsi*. Qom: Sahifeyi Kherad [In Persian].
- Za'im al-Dowleh, Mirza Mahdi-Khan (1334). *Meftahi Bab al-Abwab*. Translated by Hasan Farid Golpaygani, Taban [In Persian].

واکاوی روابط میرزا یحیی صبح ازل از قبرس با پیروانش در ایران (جستاری اسنادی)

سید مقصد نبوی رضوی روحانی*

فاطمه جان احمدی**

چکیده

پس از اعدام سید علی محمد باب، میرزا حسینعلی نوری (بهاءالله) در سال ۱۲۸۳ ق. خود را صاحب دین پس از آیین او خواند و با مخالفت جانشین او، میرزا یحیی صبح ازل، - که بر استمرار آیین باب تأکید می کرد - مواجه شد. این دو سرانجام به عکا در فلسطین و فاماگوستا در قبرس تبعید شدند و تا پایان حیات در آنجا بودند. بهائیان با دستورهایی که از بهاءالله می گرفتند، به تبلیغ آشکار آموزه های بهائی می پرداختند اما از لیلان، به سبب برخورداری از ظاهر مسلمانی، کوشش های خود را به گونه ای دیگر ادامه می دادند و گذشته از تبلیغات مخفی، بیشتر به حوزه فعالیت های سیاسی برای مبارزه با حکومت قاجار روی آوردند و به دستاوردهایی نیز دست یافتند. این مقاله، با روش توصیفی - تحلیلی متکی بر اسناد و منابع، قصد دارد تا به این پرسش پاسخ دهد که صبح ازل تا چه اندازه توانست از قبرس با پیروان خود در ایران ارتباط برقرار کرده و رهبری خود بر آنها را ادامه دهد؟ در پاسخ به این پرسش می توان گفت که بر خلاف آنچه شهرت یافته، صبح ازل - که روحیه ای آرام و متمایل به گوشه گیری داشت - با وجود دوری از ایران، با نگاشتن نامه های فراوان با پیروان خود در تماسی پیوسته بود و از سوی ایشان از رخدادهای ایران آگاه می شد و به آنها دستور می داد. گذشته از این، برخی از پیروان او با

* دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، گروه تاریخ دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس،
(برگرفته از رساله دکتری)، m.nabavi@modares.ac.ir

** استاد گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، (نویسنده مسئول) f.janahmadi@modares.ac.ir

مسافرت به قبرس، با او دیدار می‌کردند، مسافرت‌هایی که به سبب ظاهر مسلمانی ایشان، گاه در ظاهر سفر حج اسلامی انجام می‌شد.

کلیدواژه‌ها: میرزا یحیی صبح ازل، ناصر دولت‌آبادی، ازلیان، جنبش مشروطیت ایران، زائران صبح ازل، قبرس.

۱. مقدمه

پس از اعدام سید علی محمد باب در سال ۱۲۶۶ ق.، میرزا یحیی نوری (صبح ازل) جانشین او شد. دو سال بعد، گروهی از بابیان به کشتن ناصرالدین شاه قاجار (قاتل باب) روی آوردند اما با شکست در آن کار، بابی‌کشی مشهور سال ۱۲۶۸ ق. در تهران را سبب شدند. صبح ازل از تهران گریخت و سرانجام زندگانی پنهانی خود را در بغداد پی گرفت. وی در سال‌های اقامت در بغداد (۱۲۶۹ تا ۱۲۸۰ ق.) نهادی پنهانی را به وجود آورد و در آن، با معاونت برادر خود، میرزا حسینعلی نوری (بهاءالله) و یاری هفت تن از پیروان تراز اول خود در مناطق مختلف ایران و عراق، جامعه مخفی بابیان را رهبری کرد (نبوی رضوی، تابستان ۱۳۹۶: ۷۶ تا ۹۲).

باب صاحب دیانت پس از آیین خویش را «من یظهره الله» لقب داده بود. پس از اعدام باب، برخی بابیان خود را در آن مقام خواندند اما سرانجام، بهاءالله در سال ۱۲۸۳ ق. در ادرنه، با ادعای نسخ آیین باب و تأسیس آیین بهائی، انشقاقی بزرگ را در میان بابیان پدید آورد. صبح ازل ضمن مخالفت با دعوت بهاءالله، دو تن از آن هفت تن را به رهبری تمام پیروان خود برگزید. آن دو، ملا محمدجعفر نراقی و میرزا محمدهادی قزوینی بودند و در میان مدافعان سرسخت او در برابر دعوت جدید بهائی جای داشتند (شریف کاشانی، ۱۳۹۸: ۲۱).

اختلاف‌های زیاد این دو برادر سرانجام به تبعید جداگانه ایشان به فلسطین و قبرس انجامید. در سال‌های بعد از دعوی بهاءالله، به تدریج، بیشتر بابیان بهائی شدند و ازلیان در اقلیت جای گرفتند. ایشان، به سبب بابی‌کشی سال ۱۲۶۸ ق. و مخالفت‌های بعدی دولت قاجار، در خفا بودند و خود را مسلمان می‌نمایاندند (شیخ‌الممالک قمی، ۱۳۹۹: ۱۷۸ تا ۱۹۴؛ زعیم‌الدوله، ۱۳۳۴: ۲۹۷ و ۲۹۸).

به روایت ازلیان، با اقامت صبح ازل در قبرس (۱۲۸۵ ق.) (فاضل مازندرانی، نسخه خطی: ۴۹۹/۵)، او با پیروان خود - که در ایران بودند - فاصله زیادی پیدا کرد و «نه کسی را به دعوت و تبلیغ کسی می‌فرستاد و نه از مردم اخذ اجر و طلب نفعی می‌کرد» و این در حالی بود که

واکاوی روابط میرزا یحیی صبح ازل ... (سید مقداد روحانی و فاطمه جان احمدی) ۱۸۳

بهاءالله «دائماً اشخاصی چند را به این طرف و آن طرف به جهت دعوت و تبلیغ روانه نمود» (کرمانی و روحی، بی تا: ۳۱۶ و ۳۱۷).

از آن سوی، بهائیان، بر ناتوانی صبح ازل از رهبری دست گذاشته‌اند (دهجی، نسخه خطی: ۶۶). عباس افندی عموی خود را کسی که در زندگانی شخصی در مانده است گفته (فاضل مازندرانی، ۱۲۹ بدیع: ۳۶۰ و ۳۶۱) و در سال‌های مشروطیت نیز با شدت به وی تاخته و نوشته که او اکنون «در قبریس، در مهد امن و امان آرمیده و بی چارگان مریدان [مشروطه‌خواه] را دم توپ انداخت و به دار کشید» (اشراق خاوری، ۱۳۰ بدیع: ۱/ ۲۴۹ تا ۲۵۲).

در این میان، محققان دیگر نیز نکاتی درباره صبح ازل آورده‌اند. به روایت نورالدین چهاردهی که ازلیان تهران را دیده و برخی بزرگان ایشان را می‌شناخت (چهاردهی، ۱۳۶۳: ۳۱ و ۱۱۹)، صبح ازل «از جوانی تا پیری، مردی گوشه‌گیر و ساکت و به قناعت زندگی می‌کرد» (چهاردهی، ۱۳۶۳: ۲۰۳). شاهی مسلمان که هم با صبح ازل و هم با بهاءالله دیدار داشت، به مقایسه آن دو پرداخته و نوشته که «در یکی دستگاه عمارت و سلطنت دیدم و در آن دیگری دستگاه فقر» (ممتحن الدوله، ۱۳۶۲: ۱۹۱). فریدون آدمیت که با برخی ازلیان تهران مرتبط بود (آدمیت، ۱۳۴۶: ۵۱)، نوشته که چون صبح ازل «سلامت نفس داشت و اهل دوز و کلک سیاسی نبود، از قدرتش و عده پیروانش رفته رفته کاسته گردید» (آدمیت، ۱۳۵۴: ۴۵۷). سر پرسی سایکس (صاحب‌منصب بلندپایه بریتانیا در ایران) هم بر آن بود که «صبح ازل بسیار آرام و صلح‌جو و نیز کم‌حرف بود و نمی‌توانست یک امت پر حرارت و جوشی را اداره کند؛ بنابراین، اداره کارها به تدریج و کاملاً به دست نابرداری او، بهاءالله افتاد» (سایکس، بی تا: ۵۳۵).

با این حال، در متون تاریخی، از تکاپوهای تبلیغی گاه گسترده پیروان صبح ازل در ایران (شیخ‌الممالک قمی، ۱۳۹۹: ۱۱۵ تا ۱۲۴ و فاضل مازندرانی، نسخه خطی: ۶/ ۹۲۱ و ۹۲۲) و نیز کوشش‌های سیاسی جدی ایشان در جنبش مشروطیت ایران سخن به میان آمده است، پیروانی که شدت علاقه‌شان به صبح ازل را در آثارشان می‌توان یافت. بر این پایه، باید پرسید که صبح ازل چگونه از قبرس با پیروان خود در ایران تماس داشت و چگونه به رهبری ایشان می‌پرداخت؟

در محدوده آگاهی این پژوهش، به سبب دسترسی اندک محققان به آثار صبح ازل و پیروانش - که بیشتر خطی و چاپ‌نشده هستند - جزئیات دیدگاه‌های او و نوع ارتباطش با ازلیان بررسی نشده است. محققانی که روایات‌شان یاد شد، گرچه در برخی موارد با پیروان صبح ازل دوستی داشتند و آثاری از ایشان می‌گرفتند، اما در مکتوبات خود بیشتر به

توصیف‌هایی کلی - که نمونه‌هاشان دیده شد - پرداخته‌اند. گذشته از ایشان، منوچهر بختیاری در پژوهش مبسوط خود درباره تاریخ ازلیان، تنها به ارتباط ادوارد براون و برخی ازلیان با صبح ازل اشاراتی داشته و تحلیلی در این باره به دست نداده است (بختیاری، ۱۳۹۵: ۱۵۲ تا ۱۵۵، ۱۷۶، ۱۸۰، ۱۸۳، ۱۸۹، ۳۹۶ تا ۳۹۹). در کتاب *تنبيه النائمین* نیز با وجود آن که مجموعه‌ای از نامه‌های صبح ازل به پیروانش آورده شده، چنان تحلیلی دیده نمی‌شود (نوری و دیگران، ۱۳۹۴: ۳۸ تا ۴۸). میرزا یحیی دولت‌آبادی، در مقام یک مطلع آگاه، در تاریخی که بر بایبان و بهائیان نگاشته، تنها به نامه‌نگاری‌های زیاد صبح ازل و پیروانش پرداخته و به جزئیات آن وارد نشده است (دولت‌آبادی، ۱۴۰۰: ۲۵۰ و ۲۵۱). نگارنده این مقاله نامه‌هایی از صبح ازل به خاندان دولت‌آبادی و مسافرت برخی از ایشان به قبرس را بررسی کرده (نبوی رضوی، ۱۴۰۱: ۲۲۶ تا ۲۶۲)، اما تحلیلی در مسیر یادشده نیآورده است.

از این روست که این مقاله، بر پایه ترکیبی از روش‌های اسنادی، روایی و تحلیلی، تلاش خواهد کرد تا به پرسش تحقیق پاسخ دهد و این فرضیه را به آزمون گذارد که میان صبح ازل در قبرس و پیروانش در ایران مکاتبات زیادی برقرار بود و برخی ازلیان نیز با مسافرت به قبرس با او دیدار می‌کردند. همچنین، به عنوان نمونه‌ای مهم، مجموعه‌ای از دیدگاه‌های او در سال‌های جنبش مشروطیت ایران و نکاتی که با پیروان خود در میان می‌گذاشت، بررسی و تحلیل شده است.

۲. واکاوی روابط صبح ازل با ازلیان ایران

به روایت احمد کسروی، پس از اقامت صبح ازل در قبرس، «آوازه‌اش بریده گردید» و با پیروان خود ارتباط چندانی نداشت و پیروانش نیز بر خلاف بهائیان «با خاموشی و آرامی می‌زیستند» و حتی میرزا هادی دولت‌آبادی نیز - که «نماینده او می‌بود» - با او ارتباطی «بسیار کم» داشت (کسروی، ۱۳۲۳: ۴۵)؛ با این حال، روایت بهائیان آن است که آثار و مناجات‌های مکتوب صبح ازل همراه با «نامه‌های کثیر به افراد بایبان ایرانی و غیرهم» نزد پیروان او رواج یافت (فاضل مازندرانی، ۱۲۹ بدیع: ۳۴۴). نمود این سخن را از نسخه‌های خطی آن آثار و اسناد خطی آن نامه‌ها که در کتابخانه‌ها و مراکز اسناد عمومی یا مجموعه‌های خصوصی نگهداری می‌شوند، می‌توان دریافت. به عنوان نمونه، در کتابخانه ملی فرانسه، کتابچه‌ای با شماره ARABE 6629 موجود است که رونوشت نامه‌های صبح ازل به پیروان خود را داراست. گذشته از این، در کتابخانه دانشگاه هاروارد (مجموعه اسناد قمرتاج دولت‌آبادی و مجموعه اسناد هما روحی) نیز

واکاوی روابط میرزا یحیی صبح ازل ... (سید مقداد روحانی و فاطمه جان‌احمدی) ۱۸۵

نامه‌های بسیاری از صبح ازل به پیروانش دیده می‌شود. بدین ترتیب، به نظر می‌رسد سخن بهائیان درباره گستره بالای نامه‌نگاری میان صبح ازل و پیروانش در ایران درست بوده و کسروی، به سبب دسترسی نداشتن به مکتوبات ازلیان و بهائیان، درست نگفته است.

همچنین، برخی روایت‌های تاریخی گویای آنند که ازلیان حتی رخدادهای آیینی و سیاسی ایران را به اطلاع صبح ازل رسانده و در این کارها نیز با او مشورت کرده‌اند. نمونه نخست به زمان مسافرت میرزا هادی دولت‌آبادی به حجاز (۱۳۰۳ ق.) برای دیدار با صبح ازل در راه حج و در جزیره قبرس است. به روایت ازلیان، زمانی که او از اصفهان حرکت کرد و به کرمانشاه رسید، نامه‌ای از صبح ازل دریافت کرد که نیامدنش به قبرس را بهتر گفته بود، چرا که به سبب شهرتش، بیم آن می‌رفت که بابتی‌بودنش آشکار شده و اسباب دشمنی‌های زیاد را برایش رقم زند (نبوی رضوی، ۱۴۰۱: ۲۴).

نمونه دوم، نگارش «لوح ضیافت» است. زمانی که صبح ازل از کشته‌شدن ناصرالدین‌شاه قاجار آگاه شد (۱۳۱۳ ق.)، با حضور در جشنی که برخی مسافران ایرانی بابتی به قبرس برگزار کرده بودند، آن مکتوب را نگاشت و از کشته‌شدن قاتل باب ابراز خوشحالی کرد و او و امیرکبیر را به سبب کشتن باب و بابیان مشمول لعن و نفرین الهی دانست (نبوی رضوی، ۱۳۹۵: ۱۸۰ و ۱۸۱).

نمونه سوم نیز اطلاع‌رسانی‌های میرزا یحیی دولت‌آبادی به صبح ازل درباره رخدادهای مشروطیت است. آن‌گونه که یکی از منسوبان او نوشته، وی پس از به توپ بسته شدن مجلس شورای ملی و اخراج از ایران و پی‌گیری تکاپوهای مشروطه‌خواهانه در اسلامبول (۱۳۲۶ ق.)، «با صبح ازل مکاتبه مداوم داشت و جریان کار مشروطه‌طلبان و تحولات اوضاع ایران را قریباً به استحضار صبح ازل می‌رسانید» و در آن گزارش‌ها، به‌رمز، «ن ج ی» یا «ناصر امین» امضا می‌کرد (نبوی رضوی، ۱۴۰۱: ۲۱۱ و ۲۱۲).

گذشته از نامه‌نگاری‌های ازلیان با صبح ازل که با توجه به آنچه آمد باید گفت بسیار انجام می‌شد، راه دیگر ارتباط با او مسافرت پیروانش به قبرس برای دیدارش بود. همان‌گونه که در ادامه آمده، برخی ازلیان ایران در دوره قاجار، به‌ویژه کسانی که دارای جایگاه اجتماعی بودند و در میان مردم با ظاهر مسلمانی از تراز شناختگی بالایی بهره داشتند، برای دیدار با صبح ازل ظاهر حج اسلامی را برمی‌گزیدند و در میان راه - که از اسلامبول و دریای مدیترانه و کانال سوئز می‌گذشت - در قبرس نزد او می‌رفتند (نبوی رضوی، ۱۳۹۵: ۱۹۰ تا ۲۰۳).

۳. صبح ازل و جنبش مشروطیت

درباره کوشش‌های جدی ازلیان در جنبش مشروطیت، روایت‌های ازلیان، بهائیان و مورخان دیگر یادشدنی است. در میان ازلیان، علی محمد فره‌وشی - که خود از مشروطه‌خواهان بود - نوشته که «در قضیه مشروطیت ایران بایان پیش‌قدم بودند» (فره‌وشی، بی‌تا: ۱) و شیخ مهدی شیخ‌الممالک قمی (صاحب روزنامه استبداد در دوره مشروطیت) در تاریخی که بر داستان باب و بهاء‌الله نوشت، آورده که ازلیان در انجمن‌های مشروطه‌خواهی «داخل بودند» و یکی از بزرگان ایشان «حاجی میرزا یحیی اصفهانی» (دولت‌آبادی) بود (شیخ‌الممالک قمی، ۱۳۹۹: ۲۲۶). در میان بهائیان، عباس افندی در سال‌های مشروطیت بر پیروان خود تاخته و ایشان را بازمانده از ازلیان و تکاپوهای گسترده و پنهان‌شان یاد کرده است (اشراق خاوری، ۱۳۱ بدیع: ۱۷۷/۲ تا ۱۷۹).

گذشته از دو گروه ازلی و بهائی، قهرمان‌میرزا عین‌السلطنه نوشته که «روزی که اعلان مشروطیت ایران شد، ازلی‌ها سخت دنبال کردند، چنانچه نطقین آنها را دیدیم، روزنامه‌نویس‌های آنان را شناختیم» (سالور، ۱۳۷۷: ۳/۲۱۸۶). احمد کسروی بر آن بود که در مشروطیت «ازلیان پا به میان نهادند» (کسروی، ۱۳۴۰: ۲/۲۹۱). مرتضی مدرس چهاردهی نوشته که «در بیداری ایران و مشروطیت، ازلیان نقش مؤثری داشتند» (مدرس چهاردهی، خرداد ۱۳۴۵: ۵۳۹). سید حسن تقی‌زاده چنان می‌گفت که «ازلی‌ها» به مشروطیت «کمک زیادی کردند» (تقی‌زاده، ۱۳۸۵: ۱/۹۱). وی در گفتاری دیگر تا آنجا پیش رفته که «تقریباً تمام رهبران به‌راستی محبوب انقلاب ازلی‌ها بودند» (تقی‌زاده، ۱۳۹۲: ۴/۱۶۴). نورالدین چهاردهی نوشته که «عده‌ای از سران مشروطه ازلی بودند» (چهاردهی، ۱۳۶۳: ۲۴۰). فریدون آدمیت گفته که «از فرقه ازلی عناصری برخاستند که به بیداری افکار و اندیشه ناسیونالیسم و نهضت ملی مشروطیت خدمت ارزنده‌ای کرده‌اند» (آدمیت، ۱۳۵۴: ۴۵۷) و ازلیان «در نهضت مشروطیت حضور داشتند و در زمره آنان نویسندگان و خطیبان شناخته شده‌اند» (آدمیت، ۱۳۶۰: ۶ و ۷). پرواند آبراهیمیان هم بدون دست‌گذاشتن بر مشروطیت نوشته که ازلیان «به عقاید اصلی خود خود وفادار ماندند و در قالب یک سازمان مخفی تحت تعقیب و آزار به حیات خود ادامه دادند» (آبراهیمیان، ۱۳۹۵: ۲۳).

باید دانست که صبح ازل در آثار خود نکات تاریخی فراوانی آورده است. از آن روی که یکی از تکاپوهای جدی ازلیان حضور ایشان در جنبش مشروطیت به عنوان رخدادی اثرگذار در تاریخ ایران بود، در این پژوهش، بر پایه برخی آثار او که در حدود زمانی سال‌های آن

جنبش نوشته شدند، نمودهایی از دیدگاه‌های او در آن زمان آورده می‌شوند که گذشته از نشان‌دادن آن رویکردها، نمادی از ارتباط‌های او با پیروانش در ایران نیز دانسته می‌شوند، چرا که او بر پایه گزارش‌های ایشان به آنچه در ایران می‌گذشت آگاه می‌شد.

بر پایه آثار باب، دانسته می‌شود که وی برای آینده آیین خود پادشاهانی را در نظر داشت و بر آن بود که ایشان حکومت بیان را بنیان‌گذاری کرده و آیین او را گسترش خواهند داد. آن پادشاهان پس از به دست گرفتن قدرت، «غیر مؤمن به بیان» را نباید در قلمرو خود باقی می‌گذاشتند (باب، بی‌تا. الف: ۲۶۲) و ۲۵ عالم بابی را برای مشورت در امور مملکتی باید برمی‌گزیدند (باب، بی‌تا. ب: ۵۴). وی برای این پادشاهان چگونگی ساخت کاخ سلطنتی (باب، بی‌تا. الف: ۲۴۹) و شکل تاج پادشاهی را نیز مشخص کرده بود (باب، بی‌تا. ب: ۵۸ و ۵۹). با این ترتیب، دیده می‌شود که نظام حکومتی در آیین بیان، نظام پادشاهی دینی بیانی همراه با مشورت علمای بیان بوده است.

صبح ازل در مکتوبی بدون نام که آن را در پاسخ به پرسش‌های آلفونس نیکلا درباره پادشاهان نوشته، دیدگاه‌های خود درباره صاحبان حکومت را آورده است. نیکلا صاحب‌منصب سیاسی فرانسه در ایران بود که به باب ایمان آورده بود و هنگام مأموریت دوساله سیاسی خود در قبرس با صبح ازل ارتباط داشت و آثاری تألیفی و ترجمه‌ای درباره باب و پیروانش نگاشت (نبوی رضوی، زمستان ۱۴۰۲: ۸۲ تا ۸۶). خلاصه این مکتوب - که «رساله ملوک» نام می‌گیرد - اینجا آورده می‌شود (صبح ازل، نسخه خطی ب، ۱ تا ۱۷).

در نگاه صبح ازل، وجود پادشاه ضروری عقلی است و پادشاه حقیقی خداوند است اما «نظر به تقدیس ذات او»، آن مقام را برای انسان‌هایی «مقدر فرموده» است. پادشاهان حقیقی رسولان خداوندند اما «در بعض مقام هم ملت اختیار پادشاه می‌نماید» ولی «اگر اجماع مردم نبوده، هر آینه پادشاهی او از هم گسسته شده»، چرا که «قوت آن سلطان، بعد از تقدیر خداوندی و اجتماع مردمان در حول اوست» و باید دانست «خداوند شخص ظالم را منتخب نمی‌فرماید مگر برای قومی که مستحق ستم بوده و استحقاق جور داشته» باشند و آن زمان است که «پروردگار عالم شخص ظالمی را بر آنها مسلط می‌فرماید که انتقام مظلومان کشد».

صبح ازل بر آن بود که پادشاه برگزیده خداوند «یک ذات واحد است» اما «بی ارکان و پیشوایان در امر نبوده» و یاورانی دارد، پس «در میانه مردم رؤسا و قضات قرار شده» و این سنت «تا امروز جاری است». او برای پادشاه غیرمنسوب به خداوند نیز چنین کسانی را لازم

دانسته است؛ با این حال، می‌توان گفت که در نگاه او، نظام جمهوری بر نظام پادشاهی غیرمنسوب به خداوند مزیت دارد.

در نگاه صبح ازل، در برابر پادشاه ستم‌کار، «نصیحت و پند او لازم و احتراز از او واجب و اذیت او جایز نبوده، مگر زمانی که جمیع مخلوق از او به ستوه آمده، راه‌گریز نداشته» باشند که «البته اخراج او از رتبه او لازم است بدون اذیت»، چه رسد به کشتن و تنها «تبدیل او از مقام خود» باید انجام شود.

با این ترتیب، دیده می‌شود که رساله ملوک، در مقام وحی خداوند بر صبح ازل از دید ازلیان، چنان می‌نمایاند که وجود پادشاه ضروری است اما آن پادشاه باید از جانب خداوند باشد و مشاورانی هم باید داشته باشد و اگر چنین نبود، نظام جمهوری بهتر است، اما در نظام پادشاهی غیرمنسوب به خداوند نیز باید مشاورانی برای یاری پادشاه باشند و اگر ظلم و ستم زیاد شد، مردم ابتدا باید به اصلاح او روی آورند و سپس بدون انجام خشونت به تغییر پادشاه بپردازند. بنابراین، دیده می‌شود که صبح ازل در شرح دیدگاه خود درباره پادشاهان، در دو مؤلفه وجود ایشان و وجود مشاوران برای‌شان در راستای دیدگاه‌های باب سخن گفته و طبیعی است که از نگاه پیروانش - که به الهی‌بودن سخنان او باور داشتند - مؤلفه‌های دیگر دیدگاه او نیز خاستگاهی قدسی داشتند.

در میان پیروان صبح ازل، میرزا آقاخان کرمانی و شیخ احمد روحی در کتاب هشت بهشت بر آن بودند تا نوع حکومت بیانی را نظریه‌پردازی کنند. در نگاه این دو داماد صبح ازل، «سلطنت مستبده و قوه جبریه مظهر جبر است و حکومت جمهوری مظهر تفویض»، پس «هر دو مذموم و ممنوع» و «لاجرم، امر بین الامرین» است که «در بیان حکم به آن شده» است. در این حکومت بیانی، «سلطنت سزاوار مرایای الهی و عقول مستکفیه و ارواح قدسیه است»، کسانی که «مبادی عالیة فیض و اساس هرگونه سعادت و منشأ نیکبختی و حیات عالم وجودند» اما «در امور جزئیة که مناط آنها تجربه و حسیات است، امر به شورا و کنکاش و اجتماع عقول جزئیة و اکثریت آراء جمهور و تلاحق افکار فرموده‌اند» و این نظام حکمرانی «همه منافع سلطنت مستبده و حکومت جمهوری را داراست در صورتی که از مضار و مفاسد آنها بر کنار است» (کرمانی و روحی، بی‌تا: ۱۶۱ تا ۱۶۳). دیده می‌شود آنچه این دو آورده‌اند، همانی است که صبح ازل در رساله ملوک در راستای دیدگاه‌های باب نوشته بود اما با ادبیاتی دیگر.

در این نظریه‌پردازی، پادشاه بیان هنگام به دست آوردن قدرت، باید به فراگیرکردن «صلح عمومی»، جلوگیری از خرید و فروش سلاح‌های جنگی و برداشتن رسم اسارت و برده‌فروشی

پرداخته و همچنین، نپذیرفتن «فدیه و جزیه» از «منکرین و معاندین دین بیان» و کشتن هرکسی را که «به مشعر فؤاد و توحید» نیامده، باید در دستور کار خویش قرار دهد تا با این «قتل عامه»، «صلح عامه» حاصل شود و «کل روی زمین» در «مشعر فؤاد» وارد شده و آیین بیان را بپذیرند. آن پادشاه همچنین، باید به جلوگیری از سکونت «غیر از اهل بیان» در هشت وادی فارس، آذربایجان، خراسان، مازندران، عراق عجم، روم ایلی، شام و جزیره‌های دریای مدیترانه چون قبرس پرداخته و مجلسی در «هر بلد و هر مرکز» با حضور «سفراء و مبعوثان هر دولت و متخین آن مملکت» تشکیل دهد تا «به‌طور مساوات» در میان مردم به داوری پردازند (همان: ۱۶۳ تا ۱۷۸).

در نگاه ازلیان، برپایی نظام مشروطیت در ایران نمادی دینی و بیانی داشت، چرا که باب وعده داده بود «قبل از انقضای شصت و پنج سال از ظهور او، در ایران حادثه‌ای پیش خواهد آمد که بایه عزت خواهند یافت و دشمنان ایشان خوار خواهند شد» و آن رخداد در نگاه ازلیان «مشروطه ایران» بود (ترابیان فردوسی، ۱۳۸۳: ۴۱۵). از آنجا که پادشاه بیانی باید از «مرایای الهی» می‌بود، آنچه یکی از بهائیان از میرزا احمد حامدالملک شیرازی آورده، مورد توجه قرار می‌گیرد. به روایت او، آن مشروطه‌خواه ازلی «خیلی خیالات در دیگ خیال می‌ریخت»، از جمله آن که «بعد از آنی که مشروطه استقراری پیدا کرد، ما حضرت ازل را به طهران دعوت می‌کنیم و بعد از ورود، مسلماً او سلطان می‌شود» (علاقبند، ۱۳۲ بدیع: ۴۱۹ و ۴۲۰). در ادامه این پژوهش، از میرزا احمد حامدالملک و برادرش، میرزا محمود شیرازی، در میان «زائران صبح ازل» در قبرس یاد شده است.

در صورت پذیرش روایت آن بهائی معاصر با مشروطیت - که با آنچه در کتاب هشت بهشت نظریه‌پردازی شده هم‌نواست - می‌توان بر آن بود که ازلیان مشروطه‌خواه که با لباس مسلمانی در میان دیگر مشروطه‌خواهان حضور داشتند و به روایت تقی‌زاده «تقریباً تمام رهبران به‌راستی محبوب انقلاب» از ایشان بودند، آن‌گونه که می‌نمایانند آزادی‌خواه و مشروطه‌خواه نبودند بلکه نظام مشروطیت نزد ایشان پلی گذار برای برپایی حکومت پادشاهی بیانی با سلطنت صبح ازل بود که «غیر مؤمن به بیان» را در ایران نباید باقی می‌گذاشت. به روایت ادوارد براون، میرزا نصرالله ملک‌المتکلمین (واعظ نامدار مشروطیت) و میرزا جهانگیرخان شیرازی (مدیر روزنامه صور/سرافیل) در میان ازلیان مشروطه‌خواه جای داشتند (Browne, 1918: 221).

آنچه از دیدگاه‌های صبح ازل در اینجا آورده می‌شود، بر پایه کتاب *اللواحظ و النفائح* و کتاب *اقصی* است که بخش‌هایی از آنها هم‌زمان با جنبش مشروطیت ایران نگاشته شده‌اند. همچنین، برخی نامه‌های او نیز که به آن سال‌ها بازمی‌گردند مورد توجه‌اند.

صبح ازل به پیروان خود دستور داده که هنگام رویارویی با ظالمان، «امر الله» را به خداوند وا گذاشته و به حفظ خویش پردازند و آگاه باشند که خداوند با سختی کشیدگان در زمین همراه است و ایشان را حفظ می‌کند (صبح ازل، نسخه خطی د: ۵۱). وی نخستین پادشاه قاجار را ظالم و خونریز گفته و سومین ایشان (محمدشاه) را کسی که به زعم خود عارف و سالک بود یاد کرده و پس از اشاره به قتل قائم‌مقام فراهانی، به حاج میرزا آغاسی رسیده و آن پادشاه را نسبت به کارهای او ناآگاه گفته است. در نگاه صبح ازل، حبس باب یکی از گناهان حاج میرزا آغاسی بود. او سلطنت ناصرالدین‌شاه را همراه با صدارت شخصی «شقی» (میرزا تقی‌خان امیرکبیر) که به قتل باب و بابیان در بارفروش و زنجان و نور و تهران دستور داد، یاد کرده و گناهان او و تابعانش را بزرگ دانسته است (همان: ۲۴۱-۲۴۲). وی بر آن است که خداوند به ظالمان مهلت می‌دهد، همان‌گونه که «نقی عنید» پنجاه سال مهلت داد. در حاشیه این گفتار نوشته شده که «مراد ناصرالدین‌شاه قاجار» است. در نگاه صبح ازل، مهلت پنجاه‌ساله خداوند به او برای آن بود که «کفر» و «ظلم» خود را ادامه دهد و پس از «هلاکت» نیز با «موت جاهلی» از دنیا رفت و همراه داماد «شقی» خود (امیرکبیر) به «نار» سرازیر شد (همان: ۴۱۵ و ۴۱۶).

صبح ازل هنگام یادکرد از بزرگان پیروان خود، از میرزا هادی دولت‌آبادی (اواه) و هم‌نام او (هادی)، ملا محمدجعفر نراقی (رقیب)، میرزا محمدباقر صدرالعلماء (باقرالعلم)، میرزا آقاخان کرمانی و شیخ احمد روحی (هذان اللذان أمر بقتلهما النقی فی أرض شمس)، حاج حسین و حاج هادی اصفهانی (هذین اللذین شرک فی دمهما جمهوراً فی الصاد) نام برده است (همان: ۱۰۱۸ و ۱۰۱۹). با مراجعه به متون و اسناد تاریخی، دانسته می‌شود که فرزندان میرزا هادی دولت‌آبادی (میرزا یحیی و میرزا علی محمد) و فرزند ملا محمدجعفر نراقی (شیخ محمدمهدی شریف کاشانی) و فرزندان میرزا محمدباقر صدرالعلماء (سید محمدجعفر و میرزا محسن) از مشروطه‌خواهان نامدار بودند (شریف کاشانی، ۱۳۹۸: ۱۴ و ۶۲ تا ۶۹ و شیخ‌الممالک قمی، ۱۳۹۹: ۳۲).

صبح ازل از پادشاهی درگذشته که به آنچه برایش شایسته بود عمل کرد سخن گفته و نوشته که او با دلی غمگین به سوی خداوند بازگشت در حالی که عمر نهایی خود را به سر نرسانده بود. وی نوشته که اگر پسر بزرگ آن پادشاه که جانشینش شده، به رضای خداوند عمل

واکاوی روابط میرزا یحیی صبح ازل ... (سید مقداد روحانی و فاطمه جان‌احمدی) ۱۹۱

کند، خداوند اجرش را خواهد داد و او را با پادشاهانی که ایمان آوردند برخورد انگیزت و همچنین، اگر پادشاه جدید با «وجه» (صبح ازل) و کسانی که ایمان آورده‌اند (بابیان) به «قهر» رفتار نکند، او برایش نامه و «کتاب»ی خواهد فرستاد تا آن که از «شاکران» و «ارفعان» شود و خداوند نیز ملکش را دوام خواهد داد و سلطنتش را آشکار خواهد کرد (صبح ازل، نسخه خطی الف: ۵۹).

وی در ادامه این گفتار، از پیروانش خواسته که هنگام «طلوع امر» و عملی شدن «وعدۀ خداوند»، به تصدیق «آیات الله» پرداخته و «دین الله» را یاری کرده و در «حفظ جمیل» باشند و کوشش کنند که خونی بر زمین ریخته نشود و همچنین، به ایشان دستور داده تا خود را حفظ کنند و مردم را با «موعظه» و «حکمت موقنه» به آیین بیان بخوانند و آنچه را که آنها نمی‌دانند، برای‌شان تبیین کنند. او همچنین، از ایشان خواسته که حجاب‌ها را از همه چشم‌ها بردارند و آنها را بدرند و مستضعفان را به «صراط مبین» - که «صراط الله» تقدیرشده خداوند است - دعوت کنند (همان: ۶۰).

می‌توان بر آن بود که آن «وعدۀ خداوند» همان تحقق بشارت پیش‌گفته باب درباره «عزت بابیه» بود که در نگاه ازلیان به مشروطیت بازمی‌گشت، چرا که صبح ازل، کمی پس از دو گفتار بالا، از آغاز نزول آیات الهی بر خود در سال ششم دعوت باب سخن گفته و نوشته که اکنون سال پنجاه‌ونهم است (همان: ۶۵). اگر این زمان ۵۹ سال پس از آغاز آیات‌نویسی او گرفته شود، به سال ۱۳۲۵ ق. می‌رسد و می‌توان بر آن بود که آن پادشاه درگذشته مظفرالدین‌شاه قاجار (د. ۱۳۲۴ ق.)، دارای عمر کوتاه پنجاه‌وسه‌ساله و نه عمر تمام) و آن پادشاه جدید محمدعلی‌شاه قاجار (پسر بزرگ پادشاه فقید) بودند. این سخن آنگاه یقینی می‌شود که وی در ادامه، از چهل سال و دو ماه اقامتش در قبرس در زمان نگارش این بخش از کتاب/قصی سخن گفته است (همان: ۹۱) و از آنجا که او در سال ۱۲۸۵ ق. به قبرس تبعید شد، همان سال ۱۳۲۵ ق. به دست می‌آید.

صبح ازل در بخشی دیگر از این کتاب، دیگر بار، به «الملک المظفر» پرداخته و نوشته که وی به سوی خداوند بازگشت (رجع إلی الله) و پسر بزرگش به جایش نشست. پادشاه پیشین «محافل» و «مجالس» و «ارکان»ی برای «عدل» برقرار کرد و «ملک جدید» نیز آنها را پذیرفت. در نگاه او، اگر «وکلاء» به عدل رفتار کنند، زمین آباد و از عدالت آکنده شده و همگان خوشحال خواهند بود. وی سپس از وکلاء مجلس شورای ملی خواسته تا با درستی به وظیفه

خویش عمل کنند و خداوند را به سبب تأیید پادشاهشان به «عدالت» و «حقانیت» شکر گویند و بر «جماهیر ناس» و هر «عبد مضطر» و نیز بایان (هذه الفئة الحقّة) رحم کنند (همان: ۱۵۰).

صبح ازل در بخشی دیگر از کتاب/قصی نوشته که اکنون «سنه سین» از زمانی است که او به خداوند دعوت می‌کند؛ بنابراین، باید گفت که این بخش در سال ۱۳۲۶ ق. نوشته شده که ۶۰ سال (به عدد ابجدی حرف سین) از آغاز آیات‌نویسی او می‌گذشت (همان: ۱۶۵). وی از کسی با عنوان «ضال» نام برده و نوشته که او در آنچه که نوشت و میان مردم پخش کرد، درباره امر باب و بایان به نادرستی سخن گفت و خود و پیروان کافر خویش را حق دانست. وی نوشته که خداوند به زودی او را اخذ خواهد کرد و از او انتقام خواهد گرفت، همان‌گونه که از کسی که به قتل آن دو شهید در هنگام قتل «ظالم در امر» دستور داد، انتقام گرفت (همان: ۲۰۱).

چنان که در ادامه دانسته خواهد شد، می‌توان بر آن بود که آن شخص ضال گمراه شیخ فضل‌الله نوری بود که در میان آنچه در حرم مقدس ری منتشر می‌کرد، به بایان هم می‌تاخت (رضوانی، ۱۳۶۲: ۲۸ و ۳۰ تا ۳۳). او در یکی از آن مکتوبات، «میرزا حسینعلی تاکری و برادر و پسرهایش» را «خدا یا پیغمبر یا امام بایی‌ها» نام داده بود (همان: ۳۳). از این روست که می‌توان گفت در واکنش به این سخن بود که صبح ازل نوشت که بر خلاف آنچه برخی از «مسلمین» منتشر کرده و به افترای خود خوشحال‌اند، او مدعی نبوت نیست، بل تنها «داعی‌الی‌الحق» است نه نبی و نه امام و نه باب (صبح ازل، نسخه خطی د: ۶۴۹).

می‌توان گفت که آن شخص مورد انتقام خداوند هم میرزا علی‌اصغر خان امین‌السلطان بود که هنگام قتل ناصرالدین شاه قاجار به اعدام میرزا آقاخان کرمانی و شیخ احمد روحی دستور داده و مدتی پیش از نگارش این بخش از کتاب/قصی، در ۲۲ رجب ۱۳۲۵ ق. کشته شده بود. صبح ازل با اشاره به خوشحالی او از آن دستورش، نوشته که او از «خاسرین» بود و خداوند او را به سبب کفرش لعنت کرد و اخذش کرد و به آتش داخلش کرد (صبح ازل، نسخه خطی الف: ۲۰۲).

به روایت صبح ازل، پس از کارهای آن شخص ضال، مردم در تهران ازدحام کردند و برخی نیز «مجالس» خود را برپا داشتند و «فتنه» آشکار شد و مردم به هیجان آمدند تا آن که آتش فتنه‌ها خوابید اما مدتی بعد، برخی کسان نسبت به پادشاهشان کار «منکر»ی انجام دادند که در آن، برخی کشته و برخی مجروح شدند و «اختلاف آراء ناس» پیش آمد. در این میان، «جانی» و «عاصی فاعل» پیدا نشدند و در هر جایی «فتنه»ها پیدا شد و مردم به حیرت افتادند (همان: ۲۰۲).

واکاوی روابط میرزا یحیی صبح ازل ... (سید مقداد روحانی و فاطمه جان احمدی) ۱۹۳

این گفتار گویای آن است که صبح ازل با سوء قصد نافر جام به محمدعلی شاه قاجار مخالف بود. مکتوبی به خط او (سند شماره ۱) در دست است که نگارشش به ۱۹ ربیع‌الاول ۱۳۲۶ ق. بازمی‌گردد. این زمان نزدیک به دو ماه از سوء قصد نافر جام به محمدعلی شاه - که در ۲۵ محرم آن سال رخ داد (شیخ‌الممالک قمی، ۱۳۹۹: ۲۲۳) - می‌گذشت. وی در این نامه نوشته که بر دو گروه «اهل محافل» و «طائفین حول ملک» شایسته است تا به حفظ پادشاه بپردازند، چرا که در جز این حال، «کل خلق و امر» متشتت خواهند شد و «اجنبی»ها حکومت را به دست خواهند گرفت و «ضرر»ی به ایشان وارد خواهد شد که قابل دفاع نخواهد بود. وی بر آن است که در مجلس شورای ملی «علماء» و «اهل حکمت و معارف» حضور دارند، پس شایسته است که ایشان مراقب باشند، چرا که اگر پس از این به اختلاف افتند و خلاف حکمت رفتار کنند، مردم از راه درست دور شده و هریک به راهی خواهند رفت و بدون سرپرست مانده و به بلا و مصیبت مبتلا خواهند شد. او نوشته که اگر بر وی اعتراض نمی‌کردند، ایشان را بیدار و هوشیار می‌کرد و راه را به ایشان نشان می‌داد، اما «وای بر کسی که در میان مردم ضال و مضل بود» و در زمین فساد می‌کرد و از خداوند نمی‌ترسید. وی سپس خود را در میان مدعیان محبتش نیز ضرردیده یاد کرده و خداوند را شاهد گرفته که ایشان او را دوست ندارند و محبت‌شان برای خودشان است.

صبح ازل بر آن است که دوستان پادشاه باید با تدابیر خویش آتش فتنه را بخوابانند و مردم را آرام کرده و به ایشان اطمینان دهند، چرا که اگر چنین نکنند، خود نیز از میان خواهند رفت. «اهل محافل» و مجلسیان نیز باید چنان کنند و به «اتباع ملک» و دلتمردان لطف و رأفت نسبت به مردم را القا کنند. وی سپس از مردم خواسته تا پادشاه خویش را از «مکائد افک» و «بداندیشی‌های دروغ‌گویی» حفظ کرده و محافظت و پشتیبانی‌اش کنند. او همچنین، اصلاح میان مردم را از ایشان خواسته و صلح را برای‌شان بهتر دانسته است (صبح ازل، نسخه خطی الف: ۲۰۳).

صبح ازل در بخش‌های پایانی کتاب/قصی - که آن را در سال ۱۳۲۷ ق. نگاشته (همان: ۲۱۰) - به مرگ میرزا هادی دولت‌آبادی در شب ۲۴ شوال ۱۳۲۶ ق. رسیده و ضمن ستایش او برای سختی‌کشیدن در راه خداوند، او را یکی از بهترین پیروان خود که مانندش کم پیدا می‌شود یاد کرده و از «کل عباد» و نیز خاندان و نوادگانش خواسته تا راهش را ادامه دهند (همان: ۲۱۲).

یکی از آثار صبح ازل کتاب *سواط/اواهیة* است. وی در پایان این کتاب نوشته که خداوند روح فضل را در «اواه» به هیجان درآورد تا سبب «اظهار سواطع» و نگارش کتاب *سواطع/اواهیة* شود. پس از آن است که به بزرگداشت بسیار او - که همان میرزا هادی دولت‌آبادی بود - پرداخته و ازلیان را خوشنود به سبب وجود او (أنتم بالأواه تفرحون)، پی‌گیرنده راه او (بما اقتفی تفتفون) و پیرو مرام او (بما اقتدی تفتدون) یاد کرده است (صبح ازل، نسخه خطی ج: ۶۷۶) این سخن که ضرورت تبعیت مطلق ازلیان از میرزا هادی دولت‌آبادی را گویاست، درستی روایت‌های برخی مورخان درباره مقام جانشینی او نسبت به صبح ازل را گویاست (فاضل مازندرانی، ۱۳۱ بدیع: ۵۰۶).

صبح ازل در صفحات پایانی کتاب *اقصی*، خود را در سختی و شدت یاد کرده و «ملک بن ملک» (محمدعلی‌شاه قاجار) را «غافل» خوانده و نوشته که از کارهایی که او نسبت به یاران و رعایای خویش انجام داد آگاه است. در نگاه وی، آن پادشاه پس از برپایی مجلس شورای ملی، از همراهی خود نسبت به دستور پدرش در اعلام مشروطیت پشیمان شد و به بستن مجلس و کشتار مشروطه‌خواهان پرداخت که نتایج سختش تا زمان نگارش این بخش از کتاب *اقصی* ادامه یافته است. وی به پیروزی مشروطه‌خواهان در «دولت کبیره اسلامیة مؤمنه» (عثمانی) رسیده و از برپایی عدالت و مساوات میان عباد الله در آنجا سخن گفته است (صبح ازل، نسخه خطی الف: ۲۱۴ و ۲۱۵). می‌توان بر آن بود که این سخنان در سال ۱۳۲۷ ق. اما در ماه‌های پیش از خلع محمدعلی‌شاه قاجار نوشته شده‌اند. این از آن روست که صبح ازل در آنچه پس از خلع او نگاشته، لحنی بسیار تند دارد.

وی اساس کار سلطنت را بر عدل و داد دانسته، کاری که «ملک جاهل» و «امراء جاهلین ظالمین» انجام ندادند. آن ملک جاهل که در حاشیه متن «محمدعلی‌شاه بن مظفرالدین‌شاه» یاد شده، از سلطنت برکنار شد و سپس «خائب» و «حسرت‌زده» از وطن خود رانده شد. در نگاه صبح ازل، سرنوشت شوم او به سبب پذیرفتن سخنان «جهلاء بهلاء ظالمین» - که «شارب خمر» و «حرام‌خوار» بودند - رخ داد، به‌ویژه آن که او از «القا»های «خناس پسر وسواس» اطاعت می‌کرد (صبح ازل، نسخه خطی د: ۲۴۳ تا ۲۴۵).

صبح ازل هنگام یادکرد از برکناری «ملک ظالم»، کارهای خلاف رضای خداوند را - که از او سر زد - سبب آن خلع دانسته و او را «منذول» و از «اخسرین» یاد کرده و نوشته که خداوند «مستضعفان» و «متقیان» را یاری می‌کند (همان: ۷۰). وی نوشته که «ملک افک» خود را از پادشاهی برکنار کرد و به فرنگیان پناه برد و گرنه به «شیخ مضل ضال» ملحق می‌شد و همراه با

واکاوی روابط میرزا یحیی صبح ازل ... (سید مقداد روحانی و فاطمه جان‌احمدی) ۱۹۵

«انصار» او به آتش می‌رفت اما با خروج از ایران به گریه می‌پرداخت، گو این که نفعی برایش نداشت و سرانجام، در حالی که «مطرود» و «منفعل» و «مخذول» بود، به مسافرت رفت (همان: ۷۵ و ۷۶).

صبح ازل به پیروان خود دستور داده تا خداوند را به سبب «دفع» و دورکردن «شیخ ضال مصل» از ایشان و سپردن او به مردم که به «صلب و شتی» و دارزدنش انجامید در حالی که آن پیروان خداوند را به سبب اعدام آن «کافر» سپاس‌گزاری می‌کردند، ستایش کنند (همان: ۳۷۹). دانسته است که او در اینجا از شیخ فضل‌الله نوری و اعدامش در ۲۷ رجب ۱۳۲۷ ق. پس از خلع محمدعلی‌شاه قاجار سخن گفته است. بر این پایه، می‌توان گمان داشت که برخی کسان که در ابتدای کتاب *اللواحظ و النفايح*، در نگاه صبح ازل، در زمین فساد می‌کردند و «مرتع شیطان» و «طویلۀ نفی ظالم» بودند، اتباع شیخ فضل‌الله نوری بودند، چرا که او راه ایشان را راه «ضال اضل مصل» یاد کرده است (همان: ۲۰). وی همچنین، به پیروانش دستور داده تا خود را از حیل‌های «نفی» و حقه‌های «ملک مخلوع» حفظ کنند (همان: ۹۲).

صبح ازل در یکی از نامه‌های خود به میرزا محمود شیرازی (سند شماره ۲)، ضمن سپاس خداوند از وقوع «اندکی آسایش من اجل بندگان در گاهش» و کم‌شدن «فتنه و فساد مفسدان»، نوشته که «هرگاه هیئت مبشران در امور خود بیدار باشند، البته ریشه مفسدین کنده شود و آرزوی معتدین بر خاک آکنده» خواهد شد. از آن روی که مجموعه نامه‌های صبح ازل به میرزا محمود شیرازی به سال‌های مشروطیت بازمی‌گردد، می‌توان پذیرفت که گروهی از ازلیان، در «هیئت مبشران»، در کارهای سیاسی آن روزگار دست‌اندرکار بوده و گزارش کارهای خود را برای پیشوای‌شان می‌فرستادند. صبح ازل در بخشی از این نامه، از نرسیدن نامه‌های «محب گرامی، آقا ش ترفیع» برای مدت‌زمانی چند سخن گفته است. با توجه به دفترچه یادداشت شیخ محمدرفیع طاری، دانسته می‌شود او - که از مشروطه‌خواهان ازلی بود (نوری و دیگران، ۱۳۹۴: ۶۵ تا ۶۷) - از سوی صبح ازل با نام رمزی «ترفیع‌العلوم» یاد می‌شد (طاری، نسخه خطی: ۷۵).

عباس افندی (رهبر وقت بهائیان) در نامه‌ای به روزنامه *چهره‌نما* در مصر، میرزا یحیی دولت‌آبادی را جانشین آینده صبح ازل معرفی کرد (فاضل مازندرانی، ۱۲۹ بدیع: ۳۶۲). این خبر به صبح ازل رسید و برای یکی از ازلیان کرمان به نام محمدجواد فولادی نامه‌ای نگاشت. او در آن نامه (سند شماره ۳) نوشته که «انتشار این مقالات» از «بلاعیم اهل عین» (بهائیان عکا: عباس افندی و پیروانش) است، «چنانچه که در ایامی که مدعی متواری بود و به مصر رفت»، چنین «گفته بود» و به همین ترتیب بود که درباره «مرفوع مرحوم» (میرزا هادی دولت‌آبادی) نیز

«به سنین چند منتشر ساخته بودند» که «وصی و وکیل» است و «مراد آنها تمامی آن نفس عزیز بود که به این مقالات از طرف استبداد معدوم شود» و اکنون نیز درباره «جناب سومی» (میرزا یحیی دولت‌آبادی: همنام صبح ازل) «به همان طریق انتشار این سخنان می‌دهند که ضرری از حکام به همگی رسد» و این در حالی است که او «مردی فاضل و کامل بوده و هستند» و «مدعی امری نبوده‌اند» و «در اینجا این سخنان مذکور نیست». چنان که نسخه چاپ ژلاتینی نامه عباس افندی گویاست، زمان نگارش آن به سال ۱۳۲۹ ق. (سال پیش از درگذشت صبح ازل) بازمی‌گردد.

با این حال، همان‌گونه که کتاب *سواطع اواهیة آن جایگاه جانشینی را برای میرزا هادی دولت‌آبادی گویاست*، برخی روایت‌ها نیز گویای آنند که میرزا یحیی دولت‌آبادی پس از مرگ صبح ازل به رهبری پیروانش رسید (بختیاری، ۱۳۹۸: ۵۲۲؛ مکی، ۱۳۶۰: ۳۲۳ تا ۳۲۷ و چهاردهی، ۱۳۶۶: ۱۷۳)؛ بنابراین، می‌توان پذیرفت که صبح ازل به سبب سختی اوضاع و نیز درجه بالای اهمیت حفظ جانشین آینده خود، نگاه بلند خویش به او را حتی از پیروانش هم مخفی کرده بود.

۴. زائران صبح ازل

۱.۴ ناصر دولت‌آبادی و جلال ازل

ناصر دولت‌آبادی از نوادگان میرزا هادی دولت‌آبادی و نوه برادر میرزا یحیی دولت‌آبادی بود و باور ازلی داشت اما خود را مسلمان می‌نمایاند. وی درباره تاریخ بایبان تحقیقات گسترده‌ای داشت (نبوی رضوی، ۱۴۰۱: ۹ تا ۱۵) که یکی از آنها شناخت ازلیانی بود که به قبرس رفته و با صبح ازل دیدار کرده بودند. آنچه در این میان کارگشاست، نامه‌ای از او به جلال ازل (نوه صبح ازل) است که در قبرس می‌زیست. آن نامه چنان می‌نمایاند که جلال ازل از ازلیان تهران فهرست آن مسافران را خواسته و ناصر دولت‌آبادی به فراهم‌کردنش روی آورده بود (سندهای شماره ۴ و ۵). او در بخشی از این نامه نوشته که «راجع به اسامی کسانی که حضور حضرت ثمره مشرف شده‌اند»، در ایران هم «احصائیه صحیحی» در دست نیست اما کوشش خواهد کرد تا جای ممکن «نام و نشان هریک را ضمن فهرست ضمیمه تقدیم نموده» و در آینده به تکمیل آن بپردازد. وی سپس، با یادکرد از میرزا هادی دولت‌آبادی و دو فرزندش (میرزا یحیی و میرزا علی‌محمد) و نیز شیخ محمدمهدی شریف کاشانی، فهرستی کوتاه از «زائران صبح ازل» آورده و نامه‌اش را پی گرفته است.

واکاوی روابط میرزا یحیی صبح ازل ... (سید مقداد روحانی و فاطمه جاناحمدی) ۱۹۷

۲.۴ فهرست «زائران صبح ازل»

او جز آن فهرست کوتاه، فهرستی دیگر را نیز آماده کرده و آن را در پایان نامه‌اش آورده که بیشتر آن در اینجا می‌آید (سندهای شماره ۶ تا ۸):

مرحوم حاجی میرزا هادی دولت‌آبادی و فرزند ایشان، حاجی میرزا علی‌محمد، در سال ۱۳۰۳ هجری قمری، پس از مراجعت از حج، به قبرس رفته و حضور حضرت مشرف شده‌اند و جناب او اه شرح این زیارت را در کتاب زندگانی خود داده و محل اقامت‌شان هم منزل آقا میرزا عبدالعلی بوده؛

مرحوم حاجی میرزا یحیی دولت‌آبادی در سال ۱۳۰۴ قمری به قبرس مشرف و یک‌سال و نیم در آنجا شرف حضور داشته‌اند؛

آقای میرزا نورالله (فرزند حضرت ثمره) دو بار مشرف شده، در سفر اول، فرزندش، میرزا احمد را - که طفل بوده - خدمت حضرت گذارده و برگشته و سفری هم اواخر ایام حضرت مشرف شده‌اند، ولی تاریخ هیچ‌یک از اسفار مزبور به دست نیامد و ممکن است از حضرت آقای میرزا عبدالعلی تحقیق شود؛

حاجی عبدالسلام زنجانی که با پسرش، حاج محمدحسین (پدر آقای احمد رشاد) به قبرس مشرف گردیده، تاریخ آن معلوم نیست؛

حاج اکبر صنعتی و حاج کرملی موتاب و کربلایی اکبر (از اهالی کرمان) در سنه ۱۳۱۱ قمری شرفیاب شده‌اند؛

حاجی محمدحسین و حاجی محمدهادی (دو نفر تاجر اصفهانی) نیز شرفیاب شده ...؛
افضل‌الملک کرمانی (برادر کهنتر مرحوم شیخ احمد روحی) مقارن گرفتاری شیخ احمد و میرزا آقاخان کرمانی - که تقریباً سال ۱۳۱۴ قمری می‌شود - به خدمت حضرت در قبرس مشرف شده‌است؛

حاجی مصباح و خانمش، قمر خانم، و آقای فرهوشی در سال ۱۳۱۴ قمری مشرف شده؛
مرحوم شیخ مهدی نراقی (فرزند آخوند ملا محمدجعفر نراقی ملقب به «رقیب» که از بزرگان ازلیان بود) در سال ۱۳۰۴ به حضور حضرت مشرف شده و شرح این سفر را در تاریخ جعفری - که به خط خود او موجود است - مفصلاً نگاشته. این مرد، بعدها، در راه خدمت به معارف مملکت و هم در انقلاب مشروطیت ایران خدمات شایانی نموده است؛

حاجی محمدصادق مهاجر (برادرزاده جناب قهیر) که خود از بایبیه دوره اولی است و خود از کُتاب معروف بیان است ... به کرات حضور حضرت مشرف شده، چنان که مشهور است، ۱۸ سفر شرفیاب شده و حضرت به او لقب «پیک» داده بودند؛

خان شوکت که از شعرا و رجال معروف زمان خود بوده نیز شرفیاب گردیده؛ حاج میرزا مهدی امین مهاجر که او نیز از کُتاب بیان و سفرهای متعدد شرفیاب شده و مدتی هم در قبرس اقامت داشته و زمانی هم با عیال شیخ [احمد] روحی ازدواج کرد؛ میرزا مصطفی کاتب و دو دخترش، حمیده خانم و محترم خانم، که در سال ۱۳۱۸ قمری مشرف شده، سه سال در آنجا اقامت داشته، حمیده خانم (دخترش) عیال مرحوم عبدالوحید شده و پس از وفات او، این سه نفر به ایران بازگشته‌اند؛

فخریه خانم (خواهرزاده حضرت ثمره) در سال ۱۳۲۱، به اتفاق مریم خانم (دختر حضرت) و میمنت خانم و علیه خانم (دختران این خانم) و مهدی ابقی (فرزند خودش) و عیال خان شوکت و خواهر او و حاج غلامحسین (پدر علی محمد فره‌وشی) شرفیاب شده و مدت سه ماه در قبرس بوده‌اند؛

میرزا محمود شیرازی و برادرش، احمد حامدالملک - که این لقب را حضرت به او داده بودند - در سال‌های آخر شرفیاب شده است و مورد تفقد و عنایت حضرت واقع گردیده، ۱۹ روز هم آنجا اقامت داشته است؛

حاجی غلامرضا مسگر، به اتفاق میرزا احمد فرزند بلقیس خانم - که عیال بیان‌الله بود - در سالی که مصادف با عروسی خانم عالییه خانم بود، شرفیاب شده و ۱۹ روز هم اقامت داشته؛ مشهدی یحیی چاقوساز و مشهدی محمدعلی تحمیدی (از مؤمنین زنجان) در سال ۱۳۲۹ مشرف شده‌اند؛

همراهان حاج مصباح (حاج میرزا احمد): عیالش (قمرخانم)، خانم حاجیه و دو پسرش، عبدالوحید و تقی‌الدین و یک دختر مسمات به هبت‌الله خانم که برای عروسی مریم خانم به ایران آمده بودند، عمه خاتونی (مادر میرزا عبدالعلی) و عنایت‌الله (پسر حاج [مصباح]) در سال ۱۳۱۴ و این جمع، در باطوم، شیخ ابوالقاسم (برادر شیخ احمد [روحی]) و میرزا رضا [کرمانی] [را] که عازم ایران بوده‌اند، دیده و خبر گرفتاری شیخ و میرزا آقاخان در ترکیه را شنیده‌اند.

۳.۴ شناختی از زائران صبح ازل

۱.۳.۴ میرزا هادی و میرزا علی محمد دولت آبادی

میرزا هادی دولت آبادی در اصفهان، با اتهام بابی‌گری و سپس مخالفت شدید بسیاری از عالمان دینی آن شهر مواجه گشت و سرانجام، مجبور شد تا به تهران مهاجرت کند. آنجا نیز وقتی با اتهام بابی‌گری از سوی میرزا محمدحسن آشتیانی روبه‌رو شد، در مسجد شاه (مسجد امام خمینی فعلی)، بر فراز منبر، به لعن باب و صبح ازل پرداخت و چنان نمود که مسلمان است. او، در سه دهه پایانی حیات صبح ازل برترین پیروان او بود و با ثروتی که داشت، به حمایت مالی از وی می‌پرداخت. (بامداد، ۱۳۶۳: ۱/ ۲۸۹ تا ۲۹۱؛ قزوینی، ۱۳۶۳: ۸/ ۲۵۶ تا ۲۶۰ و نبوی رضوی، ۱۳۹۲: ذیل مدخل «دولت آبادی، هادی») میرزا علی محمد دولت آبادی بعدها از مشروطه خواهان نامدار شد و کتابش با نام «خاطرات و ملاحظات» از منابع مهم تاریخ‌نگاری مشروطیت شناخته می‌شود.

۲.۳.۴ میرزا یحیی دولت آبادی

وی در جنبش مشروطیت تا آنجا پیش رفت که در میان یکی از هشت نفری جای گرفت که محمدعلی شاه قاجار تبعیدشان را شرط همراهی با مشروطیت گفته بود. مهم‌ترین کتاب چاپ شده او حیات یحیی است. این کتاب یکی از اصلی‌ترین منابع وقایع‌نگارانه جنبش مشروطیت ایران است (دولت آبادی، ۱۳۶۲: ۱/ ۲۱۳ تا ۳۱۳؛ بامداد، ۱۳۶۳: ۴/ ۴۳۷ و ۴۳۸). همچنین، کتاب دیگر او، آیین در ایران، که در آن به تحلیل جنبش باب پرداخته (دولت آبادی، ۱۴۰۰) و نیز آنچه ناصر دولت آبادی با بسط و تفصیل درباره زندگی او نگاشته، به چاپ رسیده و نشان داده شده که مدت اقامت او در قبرس، نه یک‌سال و نیم که حدود پنج ماه بوده است (نبوی رضوی، ۱۴۰۱: ۲۰۵ تا ۲۲۷؛ ۲۶۳ تا ۴۲۷ و بسیاری از سندهای پایان کتاب).

۳.۳.۴ میرزا نورالله ثمره

میرزا نورالله فرزند صبح ازل بود که از روی ترس، نام خود را به میرزا محمدحسن طیب رشتی بازگردانده (کاتب، نسخه خطی: ۳) و در رشت زندگی می‌کرد و با لباس سیادت خود را سخت مسلمان نشان می‌داد (دهجی، نسخه خطی: ۱۸۹).

۴.۳.۴ حاج اکبر صنعتی کرمانی

او، هنگام مسافرت به قبرس، در اسلامبول، با میرزا آقاخان کرمانی، شیخ احمد روحی و میرزا رضا کرمانی دوستی یافت و بعدها در میان مشروطه‌خواهان کرمان جای گرفت. فرزندش، عبدالحسین صنعتی‌زاده، از نویسندگان مشهور دوره پهلوی بود و از مهم‌ترین کتاب‌هایش روزگاری که گذشت است که درباره فعالان سیاسی کرمان در دوره قاجار نوشته شده است. آن دو تن دیگر که با حاج اکبر صنعتی یاد شده‌اند نیز از ازلیان کرمان بودند (نبوی رضوی، ۱۳۹۵: ۸۹ تا ۱۴۱).

۵.۳.۴ حاج حسین و حاج هادی اصفهانی

این دو تاجر اصفهانی با شدت تمام خود را مسلمان می‌نمایاندند و «با کمال احتیاط ظاهراً به جاده شرع قدم می‌گذاشتند»، اما سرانجام، در یک آشوب ضدبایی در آن شهر به قتل رسیدند (جابری اصفهانی، ۱۳۲۲: ۶۰۶).

۶.۳.۴ شیخ محمود افضل‌الملک

شیخ محمود افضل‌الملک کرمانی برادر شیخ احمد روحی بود و با مسافرت به اسلامبول، به جنبش اتحاد اسلام پیوست (روحی، ۱۳۲۸، ۸۸ و ۸۹). نامه‌ای از او به ادوارد براون در دست است (سند شماره ۱۰) که از قبرس نگاشته شده است.

۷.۳.۴ میرزا احمد مصباح‌الحکماء

«حاج مصباح» همان میرزا احمد مصباح‌الحکماء است که نوه صبح ازل بود. علی محمد فره‌وشی از بایان دولت آباد اصفهان بود که در تهران می‌زیست و بعدها در میان مشروطه‌خواهان جای گرفت. او در مقاله *آزادمردانی که مشعل مشروطیت را برافروختند*، به مسافرت خود به اسلامبول، ملاقات با میرزا آقاخان کرمانی و ادوارد براون و سپس انجام حج اسلامی پرداخته اما از قبرس هیچ سخنی به میان نیاورده و این در حالی است که دو سال در قبرس مانده و به حج هم نرفته بود! از او که به زبان فرانسه مسلط بود، ترجمه‌هایی مانند *مذاهب ملل متمدنه (تاریخ سید علی محمد معروف به باب)* (نوشته آلفونس نیکلا) باقی مانده است. او همچنین، کتابی با نام *آئین باب نگاشت* و در آن به آموزه‌ها و احکام دیانت خود پرداخت. (فره‌وشی، ۱۳۴۰: ۱۶، ۱۷ و ۳۱؛ نبوی رضوی، ۱۳۹۵، ۱۸۵ تا ۲۰۳).

واکاوی روابط میرزا یحیی صبح ازل ... (سید مقداد روحانی و فاطمه جان‌احمدی) ۲۰۱

۸.۳.۴ شیخ محمدمهدی شریف کاشانی

او در میان ازلیان جایگاهی بلند داشت و در جنبش مشروطیت نیز به سبب رابطه بسیار نزدیکش با سید عبدالله بهبهانی اثرگذار بود. کتاب *واقعات اتفاقیه در روزگار تاریخ نگاشته شده* او درباره مشروطیت است (شریف کاشانی، ۱۳۶۲: ۱/۳۳ تا ۸۵؛ بامداد، ۱۳۶۳: ۶/۲۱۹ تا ۲۲۲؛ ۲۷۴ و ۲۷۵) اما در کتاب *تاریخ جعفری* - که از سوی ناصر دولت‌آبادی یاد شده - به شرح زندگانی پدر خود، ملا محمدجعفر نراقی، پرداخته و رخدادهای بابی شدن تا مرگش را آورده و سپس به زندگانی خود در تهران و مسافرتش به قبرس رسیده است (شریف کاشانی، ۱۳۹۸: ۱۲۳ تا ۳۲۳).

۹.۳.۴ حاج محمدصادق مهاجر

ملا رجبعلی قهیر و ملا علی محمد سراج برادران همسر دوم باب بودند و در نگاه صبح ازل جایگاه بلندی داشتند. پس از آشکار شدن دعوی بهاء‌الله، این دو کتاب‌هایی در رد او نوشتند. روایت ازلیان آن است که نگاشتن آن کتاب‌ها سبب شد تا بهائیان آن دو را به قتل رسانند. حاج محمدصادق مهاجر فرزند سراج و برادرزاده قهیر بود (نبوی رضوی، ۱۴۰۱: ۴۵۹ تا ۴۶۳).

۱۰.۳.۴ خان شوکت

عباس‌علی خان شوکت فرزند میرزا حسن خان شوکت (منشی سفارت عثمانی در تهران) بود و مانند پدرش باور ازلی داشت و در زمان مشروطیت به جمع مشروطه‌خواهان پیوست (بامداد، ۱۳۶۳: ۱/۳۳۴ و ۵/تصاویر؛ فاضل مازندرانی، نسخه خطی: ۵/۲۲۸؛ ملک‌زاده، ۲۳۹/۲).

۱۱.۳.۴ میرزا مصطفی کاتب

وی سی سال پایانی حیات خود را به کتابت و استنساخ نسخه‌های بابی گذراند. از جمله کارهای او، پناه‌دادن به میرزا یحیی دولت‌آبادی از تعقیب مأموران محمدعلی شاه قاجار بود که سرانجام به رفتنش به قلهک و پناه‌گرفتنش به سفارت بریتانیا و خروجش از ایران انجامید. وی، همچنین، با ادوارد براون در ارتباط نزدیک بود و نسخه‌های بابی را برایش تهیه می‌کرد و می‌فرستاد. (نبوی رضوی، ۱۴۰۱: ۴۸۰؛ بامداد، ۱۳۶۳: ۶/۲۶۲ تا ۲۶۴؛ دولت‌آبادی، ۱۳۶۲: ۲/۳۷۷ تا ۳۷۹؛ صنعتی‌زاده، ۱۳۴۶: ۱۴۴).

۱۲.۳.۴ میرزا محمود شیرازی و میرزا احمد حامدالملک

میرزا محمود شیرازی و برادرش، میرزا احمد حامدالملک - که پیش‌تر یاد شدند - از نوادگان دختری ملا محمدعلی حجت زنجانی (رهبر جنگ بزرگ بایبان در زنجان) بودند و در دوره مشروطیت، در میان مشروطه‌خواهان جای گرفتند (حامدپور، نسخه خطی: ۴؛ نبوی رضوی، ۱۳۹۵: ۳۸، ۳۹ و ۲۶۴).

۴.۴ دیدارکنندگان دیگر

با پژوهش در متون تاریخی، دیگرانی را نیز می‌توان یافت که با صبح ازل دیدار داشتند اما در فهرست ناصر دولت‌آبادی یاد نشده‌اند. یکی از ایشان، میرزا فضل‌الله قزوینی بود که پس از دیدار با صبح ازل، در ظاهر مسلمانی به مکه رفت و در آنجا با شیخ محمدهمدی شریف کاشانی - که او هم از قبرس به مکه آمده بود تا در ظاهر حج اسلامی انجام دهد - همراه شد (شریف کاشانی، ۱۳۹۸: ۲۷۳). بابا حقی از ازلیان ارومیه بود که سه بار به قبرس رفت و در سفر دوم خود زمین آرامگاه صبح ازل را برای دفن آینده او خرید (مرآتی نوری، بی‌تا: ۵۶). میرزا هاشم عمادالذکرین - که در ظاهر مسلمانی از روضه‌خوانان اصفهان بود - همراه با میرزا یحیی دولت‌آبادی به قبرس رفت (نبوی رضوی، ۱۴۰۱: ۲۴۷ تا ۲۵۰). شیخ احمد روحی و میرزا آقاخان کرمانی (دو داماد صبح ازل) که در اسلامبول زندگی می‌کردند، با او ارتباط دائمی داشتند (براون، ۱۳۳۸: ۹۲) و شیخ محمد یزدی هم که در آن شهر می‌زیست، به روایت بهائیان، نماینده صبح ازل در آنجا بود و بدون معرفی‌نامه او، کسی نمی‌توانست در قبرس با صبح ازل دیدار کند (گلپایگانی و گلپایگانی، بی‌تا: ۱۱۹). همچنین، باید گفت که میرزا یحیی دولت‌آبادی، در سال‌های مشروطیت، زمانی که با حمایت انگلیسیان از مجازات‌رهایی یافته و از ایران خارج شده بود و در اسلامبول اقامت داشت، بار دیگر به قبرس رفت و با صبح ازل دیدار کرد (بختیاری، ۱۳۹۵: ۱۸۳). ادوارد براون چندبار به قبرس رفت اما تنها سفر نخست خود را در مقدمه کتاب *نقطه الکاف* یاد کرد (نبوی رضوی و امامی شوشتری، زمستان ۱۴۰۰: ۸۲). میرزا مهدی‌خان زعیم‌الدوله نیز که از مسلمانان محقق در تاریخ و باورهای بایبان و بهائیان بود و در مصر اقامت داشت، به قبرس رفت و با صبح ازل دیدار و گفت‌وگو کرد (زعیم‌الدوله، ۱۳۳۴: ۸). کتاب او، *مفتاح باب الأبواب*، از کتاب‌های مهم در حوزه مطالعات بابی و بهائی است (قزوینی، شهریور و مهر ۱۳۲۷: ۸۹ و ۹۰).

۵. نتیجه گیری

میرزا یحیی صبح ازل، در مقام جانشین سید علی محمد باب، پس از آشکاری دعوت میرزا حسینعلی بهاءالله در نسخ آیین بیان و تأسیس آیین بهائی، سرانجام به قبرس فرستاده شد و تا پایان حیات در آنجا و در فاصله‌ای دوردست از پیروان خود در ایران - که نسبت به بهائیان در اقلیت قرار گرفته بودند - زیست. باب برای آینده پیروان خود حکومت پادشاهی بیانی همراه با مشورت آگاهان را - که باید تمام ساکنان قلمرو خویش را به آیین بیان وارد می‌کرد و غیربایبان را از میان می‌برد - پیش‌بینی کرده بود. صبح ازل نیز به همان نظام پادشاهی می‌نگریست و آن را تبیین می‌کرد. ازلیان در جنبش مشروطیت ایران حضوری جدی داشتند و آن را نماد یکی از پیش‌بینی‌های باب برای پیروزی بر دشمنان می‌دانستند و شاید می‌خواستند پس از عملی شدن آن پیش‌بینی، صبح ازل را به ایران آورده و او را بر تخت همان نظام پادشاهی بیانی بنشانند. ایشان آنچه را که در ایران سال‌های مشروطیت می‌گذشت، برای صبح ازل می‌نوشتند و او نیز به گزارش‌های‌شان پاسخ می‌داد و راهنمایی‌هایی هم ارائه می‌کرد. نگاه سخت او به شیخ فضل‌الله نوری - که به‌درستی بر حضور پنهان ازلیان در جنبش مشروطیت دست می‌گذاشت و آن را مذمت می‌کرد - از جمله نکات قابل توجه در مکتوباتش است و همچنین، استتار بالایی که از میرزا یحیی دولت‌آبادی برای عدم آگاهی عمومی از جانشینی آینده‌اش انجام داد، هوشمندی او را نشان می‌دهد. مکتوبات او در سال‌های مشروطیت نمایی از نوشته‌های زیادی است که نشان می‌دهند او، با وجود دوری از ایران، بر خلاف آنچه شهرت یافته، با پیروان خود ارتباطی پیوسته و دائمی داشت و با ایشان نامه‌نگاری می‌کرد و گزارش می‌گرفت و دستورشان می‌داد. گذشته از این، برخی از پیروان او نیز به قبرس می‌رفتند و با او دیدار می‌کردند، دیدارهایی که گاه در پوشش مسافرت حج اسلامی انجام می‌گرفت تا باور بابی آن «زائران» آشکار نشده و برای‌شان سختی در پی نداشته باشد. می‌توان بر آن بود که آنچه در این پژوهش آمد، با پی‌گیری مطالعاتی در آثار صبح ازل و مکتوبات تاریخی دیگر، نمونه‌ها و مصداق‌های بیشتری را در امتداد یافته‌هایش به دست آورده و این نتیجه‌گیری تاریخی را با استحکام بیشتری همراه خواهد کرد.

کتاب‌نامه

آبراهیمیان، یرواند (۱۳۹۵). *ایران میان دو انقلاب*. ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی ولیلایی، تهران: نشر نی.

آدمیت، فریدون (۱۳۴۶). *اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی*. تهران: انتشارات طهوری.

۲۰۴ جستارهای تاریخی، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

- آدمیت، فریدون (۱۳۵۴). *امیرکبیر و ایران*. تهران: انتشارات خوارزمی.
- آدمیت، فریدون (۱۳۶۰). *شورش بر امتیازنامه رژی*. تهران: انتشارات پیام.
- اشراق خاوری، عبدالحمید. *رحیق مختوم (قاموس لوح مبارک قرن) (۱۳۰ بدیع)*. ج ۱، بی جا: مؤسسه ملی مطبوعات امری.
- اشراق خاوری، عبدالحمید. *رحیق مختوم (قاموس لوح مبارک قرن) (۱۳۱ بدیع)*. ج ۲، بی جا: مؤسسه ملی مطبوعات امری.
- باب، سید علی محمد (بی تا. الف). *بیان عربی*. بی جا: بی نا.
- باب، سید علی محمد (بی تا. ب). *بیان فارسی*. بی جا: بی نا.
- بامداد، مهدی (۱۳۶۳). *شرح حال رجال ایران*. تهران: انتشارات زوار.
- بختیاری، منوچهر (۱۳۹۵). *کارنامه و تأثیر دگراندیشان ازلی در ایران*. کلن: انتشارات فروغ.
- بختیاری، منوچهر (۱۳۹۸). *بایه و زنان*. کلن: انتشارات فروغ.
- براون، ادوارد (۱۳۳۸). *تغیلات ایران*. ترجمه احمد پژوه، تهران: کانون معرفت.
- ترابیان فردوسی، محمد (۱۳۸۳). *حالات و مقالات استاد شهاب فردوسی*. قم: صحیفه‌ی خرد.
- تقی زاده، سید حسن (۱۳۸۵). *مقالات تقی زاده*. به کوشش ایرج افشار، ج ۱، تهران: انتشارات توس.
- تقی زاده، سید حسن (۱۳۹۲). *مقالات تقی زاده*. به کوشش ایرج افشار، ترجمه مرتضی ثاقب فر، ج ۴، تهران: انتشارات توس.
- جابری انصاری، میرزا حسن (۱۳۲۲). *تاریخ اصفهان و ری*. اصفهان: بی نا.
- چهاردهی، نورالدین (۱۳۶۳). *باب کیست و سخن او چیست؟*. تهران: انتشارات فتحی.
- چهاردهی، نورالدین (۱۳۶۶). *بهائیت چگونه پدید آمد؟*. تهران: انتشارات فتحی.
- حامدپور، تقی (نسخه خطی). *خاطرات تقی حامد پور*. کتابخانه دانشگاه هاروارد، مجموعه اسناد هما روحی (تارنمای «دنیای زنان ایران در عصر قاجار»، مجموعه هما روحی).
- دولت آبادی، سید علی محمد (۱۳۸۸). *خاطرات و ملاحظات*. به کوشش ایرج افشار، تهران: انتشارات سخن.
- دولت آبادی، یحیی (۱۴۰۰). *آیین در ایران*. به کوشش سید مقصد نبوی رضوی، تهران: نشر نگاه معاصر.
- دولت آبادی، یحیی (۱۳۶۲). *حیات یحیی*. تهران: انتشارات فردوس و انتشارات عطار.
- دهجی، سید مهدی (نسخه خطی). *رساله*. کتابخانه دانشگاه کیمبریج، مجموعه ادوارد براون، ش 9 (F.57).
- رضوانی، هما (۱۳۶۲). *لوايح آقا شيخ فضل الله نوری*. تهران: نشر تاریخ ایران.
- روحی، عطاءالملک (فروردین و اردیبهشت ۱۳۲۸). *شرح حال شيخ محمود افضل الملک*. یادگار، س ۵، ش ۸ و ۹.
- زعیم الدوله تبریزی، میرزا مهدی خان (۱۳۳۴). *مفتاح باب الابواب یا تاریخ باب و بهاء*. ترجمه حسن فرید گلپایگانی، بی جا: چاپ تابان.

واکاوی روابط میرزا یحیی صبح ازل ... (سید مقداد روحانی و فاطمه جان‌احمدی) ۲۰۵

سالور، قهرمان میرزا (۱۳۷۷). *روزنامه خاطرات عین‌السلطنه*. به کوشش مسعود سالور و ایرج افشار، ج ۳، تهران: انتشارات اساطیر.

سایکس، سر پرسی (بی‌تا). *تاریخ ایران*. ترجمه سید محمدتقی فخر داعی گیلانی، تهران: شرکت سهامی چاپ و انتشار کتب ایران.

شریف کاشانی، شیخ محمد مهدی (۱۳۹۸). *تاریخ جعفری*. به کوشش سید مقداد نبوی رضوی، تهران: نشر نگاه معاصر.

شریف کاشانی، محمد مهدی (۱۳۶۲). *واقعات اتفاقیه در روزگار*. به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی) و سیروس سعدوندیان، تهران: نشر تاریخ ایران.

شیخ‌الممالک قمی، شیخ مهدی (۱۳۹۹). *تاریخ بی‌غرض*. به کوشش سید مقداد نبوی رضوی، تهران: نشر نگاه معاصر.

صبح ازل، میرزا یحیی (نسخه خطی الف). *اقصی*. نسخه عکسی کتابخانه شخصی سید مقداد نبوی رضوی. صبح ازل، میرزا یحیی (نسخه خطی ب). *رساله ملوک*. کتابخانه دانشگاه کیمبریج، مجموعه ادوارد براون، ضمن کتابچه شماره F.25.

صبح ازل، میرزا یحیی (نسخه خطی ج). *سواطع اوهیه*. کتابخانه ملی فرانسه، شماره ARABE 6431.

صبح ازل، میرزا یحیی (نسخه خطی د). *اللواحظ و التفات*. کتابخانه ملی فرانسه، شماره ARABE 6532.

صبح ازل، میرزا یحیی (نسخه خطی ه). *مجموعه نامه‌ها به میرزا محمود شیرازی*. نسخه عکسی کتابخانه شخصی سید مقداد نبوی رضوی.

صنعتی‌زاده کرمانی، عبدالحسین (۱۳۴۶). *روزگاری که گذشت*. تهران: چاپخانه تابان.

طاری، شیخ محمدرفیع (نسخه خطی). *خاطرات و یادداشت‌های شیخ محمدرفیع طاری*. کتابخانه ملی ایران، شماره ۱۷۶۱۴۴.

علاقبند، حاج آقا محمد (۱۳۲ بدیع). *تاریخ مشروطیت*. بی‌جا: انتشارات لجنة ملی محفظة آثار و آرشیو امر. فاضل مازندرانی، اسدالله (نسخه خطی). *تاریخ ظهور الحق*. ج ۵ و ۶، نسخه عکسی کتابخانه شخصی سید مقداد نبوی رضوی.

فاضل مازندرانی، اسدالله (۱۳۱ بدیع). *تاریخ ظهور الحق*. ج ۸ (بخش نخست)، بی‌جا: مؤسسه ملی مطبوعات امری.

فاضل مازندرانی، اسدالله (۱۲۹ بدیع). *اسرار الآثار خصوصی*. ج ۵، بی‌جا: مؤسسه ملی مطبوعات امری.

فروهوشی، علی محمد (بی‌تا). *آئین باب*. بی‌جا: بی‌نا.

فروهوشی، علی محمد (۱۳۴۰). *آزاد مردانی که مشعل مشروطیت را برافروختند*. ماهنامه رادیو ایران، ش ۶، صص ۱۶، ۱۷ و ۳۱.

قزوینی، محمد (شهریور و مهر ۱۳۲۷). *وفیات معاصرین*. یادگار، س ۵، ش ۱ و ۲.

۲۰۶ جستارهای تاریخی، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

- قزوینی، محمد (۱۳۶۳). *یادداشت‌های قزوینی*. به کوشش ایرج افشار، تهران: انتشارات علمی.
- کاتب، میرزا مصطفی (نسخه خطی). *صورت دو مکتوب از کرمان*. کتابخانه دانشگاه کیمبریج، مجموعه ادوارد براون، ضمن کتابچه شماره F.25.
- کسروی، احمد (۱۳۲۳). *بهائی‌گری*. تهران: چاپخانه پیمان.
- کسروی، احمد (۱۳۴۰). *تاریخ مشروطه ایران*. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- کرمانی، میرزا آقاخان و شیخ احمد روحی (بی تا). *هشت بهشت*. بی جا: بی تا.
- گلپایگانی، میرزا ابوالفضل و سید مهدی گلپایگانی (بی تا). *کشف الغطاء عن حیل الأعداء*. تاشکند: بی تا.
- مدرسی چهاردهی، مرتضی (خرداد ۱۳۴۵). *نقدی بر کتاب ایرانشهر*. ماهنامه وحید، ش ۳۰.
- مرآتی نوری، بدیعه (بی تا). *وقایع راستین تاکنون*. بی جا: بی تا.
- مکی، حسین (۱۳۶۰). *زندگانی میرزا تقی خان امیرکبیر*. تهران: بنگاه نشر و ترجمه کتاب.
- ملک‌زاده، مهدی (۱۳۶۲). *تاریخ انقلاب مشروطیت ایران*. تهران: انتشارات علمی.
- ممتحن الدوله، میرزا مهدی خان (۱۳۶۲). *خاطرات ممتحن الدوله*. به کوشش حسینقلی خان شقاقی، تهران: انتشارات فردوسی.
- نبوی رضوی، سید مقصد (۱۳۹۲). *دانشنامه جهان اسلام*. به سرپرستی غلامعلی حداد عادل، ج ۱۸، ذیل مدخل: «دولت‌آبادی، هادی»، تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی.
- نبوی رضوی، سید مقصد (۱۳۹۵). *تاریخ مکتوم*. تهران: انتشارات شیرازه کتاب ما.
- نبوی رضوی، سید مقصد (تابستان ۱۳۹۶). *سازمان اداری بایان در زمان اقامت میرزا یحیی صبح ازل در بغداد (۱۲۶۹ تا ۱۲۸۰)*. بهائی‌شناسی، س ۱، ش ۴.
- نبوی رضوی، سید مقصد (۱۴۰۱). *حیات یحیای نجی*. بخش نخست: میرزا یحیی دولت‌آبادی، از جنبش باب تا جنبش مشروطیت ایران، تهران: نشر نگاه معاصر.
- نبوی رضوی، سید مقصد (زمستان ۱۴۰۲). *نامه‌ای از آلفونس نیکلا به عباس افندی درباره ترجمه کتاب بیان*. بهائی‌شناسی، س ۸، ش ۴.
- نبوی رضوی، سید مقصد و مریم‌السادات امامی شوشتری (زمستان ۱۴۰۰). *ادوارد براون و نقد تاریخ‌نگاری بهائیان*. بهائی‌شناسی، س ۶، ش ۴.
- نوری، عزیه‌خانم و دیگران (۱۳۹۴). *تنبیه‌النائمین*. به کوشش سید مقصد نبوی رضوی، تهران: نشر نگاه معاصر.

Browne, Edward G. (1918). *Materials for the Study of the Babi Religion*. Cambridge: at the University Press.